

Perry Anderson

Det asiatiska produktionssättet

Introduktion

Följande är ett utdrag ur den brittiske marxisten och historikern Perry Andersons bok *Den absoluta statens utveckling* (Cavefors 1978. Övers. Gunnar Sandin). Den handlar huvudsakligen om de samhällen och statsbildningar, som från renässansen (dvs från ungefär 1400) och framåt fanns i Europa och som kännetecknades av en stark kungamakt (*absolutismen*), vilket utmärkte den period då feodalismen började utmanas av den framväxande kapitalismen. Men i slutet av boken behandlar författaren ganska utförligt även det omstridda s k *asiatiska produktionsättet*. Det är dessa avsnitt som återges nedan.

Mer om det asiatiska produktionssättet på marxistarkivet:

Gianni Sofri: [Det asiatiska produktionssättet](#) (bok)

Brian Pearce. [Marxismen och det asiatiska produktionssättet](#) (artikel)

Se även:

Erik af Edholm: [Om förkapitalistiska produktionssätt](#)

Karl Marx: [Om förkapitalistiska produktionssätt](#)

Anmärkning:

Perry Andersons bok finns fortfarande tillgänglig i bokform (numera från Arkivs förlag) och rekommenderas till dem som vill veta vad som utmärkte de europeiska samhällena när feodalismen började skakas i sina grundvalar av den framväxande kapitalism.

I

Vi har sett att Marx uttryckligen fördömde betecknandet av Mogulindien som en feodal samhällsformation, och därmed som en nödvändig följsats även det ottomanska Turkiet. Denna *negativa* avgränsning, som reserverade begreppet feodalism åt Europa och Japan, ställer emellertid frågan om vilken positiv klassificering som Marx gav åt det socioekonomiska system, på vilket dessa båda länder utgjorde framträdande exempel. Svaret är, har man sedan 1960-talet i ökande grad menat, att Marx ansåg dem representera ett särskilt mönster som han kallade det ”asiatiska produktionssättet”. Detta begrepp har under senare år stått i centrum för en bred internationell diskussion bland marxister. I ljuset av de slutsatser som görs i detta arbete kan det vara nyttigt att dra sig till minnes den intellektuella bakgrund utifrån vilken han skrev. Ett teoretiskt sammanställande och kontrasterande av europeiska och asiatiska statsstrukturer har som vi sett en lång tradition från Machiavelli, Bodin och framåt. Den tvingades fram av närheten till den turkiska makten och var faktiskt samtida med den politiska teorins återfödelse som sådan under renässansen, varefter den steg för steg följde dennas utveckling fram till upplysningstiden.

Vi har ovan noterat de succesiva och viktiga reflexioner som Machiavelli, Bodin, Bacon, Harrington, Bernier och Montesquieu gjorde om själva det ottomanska väldet, som från 1400-

talet var Europas granne och fiende.¹ På 1700-talet spreds emellertid, i kölvattnet på de koloniala upptäckterna och den koloniala expansionen, den geografiska tillämpningen av de idéer som ursprungligen formats i kontakt med Turkiet undan för undan åt öster; först till Persien, därefter till Indien och sist Kina. Hand i hand med denna geografiska utsträckning gick ett begreppsmässigt förallmänligande av de egenskapskomplex som ursprungligen urskilts hos eller inskränkts till Porten. Sålunda föddes begreppet ”despoti”, en term som ditills saknats i vokabulären för de europeiska kommentarerna om Turkiet, även om innehållet funnits där sedan länge. Den traditionella beteckningen på den ottomanska sultanen var hos Machiavelli, Bodin och Harrington ”storherre”, en märklig projektion av den europeiska feodalismens terminologi på en turkisk stat som uttryckligen förklarades vara skild från varje europeiskt politiskt system. Hobbes var på 1600-talet den förste viktigare författare som talade om despotisk makt — i det att han paradoxalt nog bedömde den som överhöghetens normala och egentliga form. Denna innebörd stod naturligtvis isolerad. Tvärtom, allteftersom seklet fortskred kom despotisk makt överallt att likställas med tyranni, medan i Frankrike den bourbonska dynastin från fronden och framåt av sina opponenter brukade tillskrivas ett ”turkiskt tyranni”. Bayle tycks ha varit den förste filosofen som år 1704 använde det allmänna begreppet despoti.² Han ifrågasatte det själv, men accepterade underförstått att föreställningen nu var allmänt i svang.

Despotibegreppets definitiva framväxt hängde dessutom från början samman med ”orienten”. Den centrala, kanoniska passage från den klassiska antiken där man finner det ursprungliga grekiska ordet (en ovanlig term) är ett berömt uttalande av Aristoteles: ”Barbarer är av naturen mera trälsinnade än greker, och asiater är mera träl-sinnade än européer; därför uthärdar de ett despotiskt styre utan protest. Sådana kungadömen liknar tyrannvälden, men de är säkra emedan de är ärftliga och lagfästa.”³ Despotin förknippades alltså uttryckligen med Asien i själva urkällan för all politisk filosofi i Europa. Upplysningen, som nu efter de stora koloniala upptäckts- och erövringsfärderna intellektuellt kunde omfatta hela jordklotet, var den första tid som befann sig i den ställningen, att den kunde ge en generell och systematisk formulering av detta samband. Den som tog sig an uppgiften var Montesquieu med sin mogna teoretiska kategorisering av den ”orientaliska despotin”. Montesquieu, som var djupt påverkad av Bodin och en trägen läsare av Bernier, ärvde från sina föregångare det grundläggande axiomet, att de asiatiska staterna saknade en stabil privategendom och ärftlig adel, och att de därför var tillfälliga och tyranniska till sin karaktär — åsikter som han upprepade med hela den korthuggna kraft som var så typisk för honom. Den orientaliska despotin vilade dessutom inte blott på en krypande fruktan, utan även på en radikal *jämlikhet* bland undersåtarna — därför att de alla var lika i sin gemensamma underkastelse för despotens ödesdigra nycker: ”Det despotiska styret har fruktan som sin princip ... detta gäller alla i lika grad.”⁴ Denna likhet var en ond antites till den klassiska antikens urbana

¹ Se ovan, s 423-27 (sidhänvisningen är till den tryckta boken).

² R Koebner, ”Despot and Despotism: Vicissitudes of a Political Term”, *The Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XIV, (1951), s 300. Denna uppsats spårar även ordets förhistoria under medeltiden tills det under renässansen fördömdes för sin orena filologiska härkomst.

³ Aristoteles, *Politics*, III, ix, 3.

⁴ *De l'esprit des lois*, I, s 64 och 69. Montesquieus utredning om despotin var naturligtvis inte enbart ett teoretiserande om Asien. Det innehöll även en förtäckt varning för det franska enväldets faror, som om de inte hejdades av adelns och prästerskapets ”mellanliggande makter” till slut — enligt Montesquieus antydan — kunde närma sig de orientaliska normerna. Angående de polemiska undertonerna i *De l'esprit des lois* se den utmärkta diskussionen i I Althusser, *Montesquieu — la politique et l'histoire*, s 92-97. Althusser övervärderar emellertid den propagandistiska dimensionen hos Montesquieus teori om despotin genom att helt förringa dess geografiska avgränsning. Att överpolitiserar innebörden av *De l'esprit des lois* är att beskära den. Det står i själva verket alldeles klart att Montesquieu tog sina analyser av Orienten ytterst allvarligt. De var inte enbart eller primärt allegoriska knep, utan en integrerad del i hans försök till en i dubbel betydelse global vetenskap om politiska system.

enhetlighet: ”Alla människor är lika under ett republikansk styrelsesätt; de är ävenså lika under ett despotiskt. I det första fallet emedan de är allt; i det senare emedan de är intet.”⁵ Bristen på ärftlig adel, något som man sedan länge uppmärksammat hos Turkiet, blev här till någonting långt starkare, nämligen en betingelse för det nakna, egalitära slaveri som återfanns över hela Asien. Montesquieu lade dessutom två nya begrepp till den tradition som han hade ärvt; båda gav en specifik återspeglning av upplysningstidens doktriner om förvärldsligande och framsteg. Sålunda hävdade han att de asiatiska samhällena saknade lagar, och att religionen hos dem fungerade som en funktionell ersättning för lagen: ”Det finns stater där lagar är intet eller inget annat än furstens nyckfulla och godtyckliga vilja. Om i dessa stater religionens lagar var lika människornas lagar, skulle de också vara intet, men då ett samhälle måste ha någon fasthet, är det religionen som står för denna.”⁶ På samma gång trodde han att dessa samhällen var till sitt väsen oföränderliga: ”I orienten är lagarna, sederna och vanorna, även de till synes mest triviala, som sättet att klä sig, likadana i dag som de var för tusen år sedan.”⁷

Montesquieus uttalade princip till förklaring av de europeiska och asiatiska staternas skilda karaktär var naturligtvis geografisk; det var klimatet och topografin som föreskrev deras olika öden. Sålunda gjorde han i en dramatisk sammanfattning en syntes av deras respektive natur: ”Asien har alltid haft stora imperier medan de aldrig kunnat överleva i Europa. Ty det Asien vi känner har mycket större slätter; och delas av haven i mycket större stycken. Och eftersom det ligger längre söderut torkar strömmarna ut lättare och bergen är mindre snötäckta; floderna är inte så breda och utgör inte så stora hinder. Makten måste alltid vara despotisk i Asien, ty om slaveriet inte var så hårt skulle det ske en splittring, som inte vore förenlig med landets natur. I Europa har den naturliga geografiska indelningen gett upphov till flera stater av medelmåttig utsträckning, där ett styrelseskick som följer lagarna inte är oförenliga med statens bestånd. Det är tvärtom så fördelaktigt, att utan lagar skulle staten förfalla och bli underlägsen andra. — Det är detta som har gett upphov till den frihetsanda, som gör varje del av kontinenten så motståndskraftig mot en främmande makts underkastelse, försåvitt det inte sker enligt lagen och är gynnsamt för handeln. — I Asien härskar det däremot en slavanda som aldrig viker. I hela världsdelen historia finns det inte ett enda drag som vittnar om en fri ande; det enda som står att finna är slaveriets heroism.”⁸

Även om Montesquieus bild bestreds av några samtida kritiker⁹ accepterades den allmänt av hans

⁵ *De l'esprit des lois*, I, s 81.

⁶ *Ibid*, II, s 168.

⁷ *Ibid*, I, s 244.

⁸ *Ibid*, I, s 291 f.

⁹ Den mest anmärkningsvärde av dessa var Voltaire vilken, mera upptagen av kulturella än politiska problem, energiskt ifrågasatte Montesquieus redogörelse för kinesiska kejsardömet, vilket Voltaire berömde för vad han ansåg vara den rationella välviljan i dess styrelseskick och seder. ”Upplyst envælde”, var som vi tidigare sett ett positivt ideal för många borgerliga *philosophes*, för vilka det representerade den feodala partikularismens undertryckande — just det skäl som gjorde att den nostalgiske aristokraten Montesquieu fruktade och fördömde det. En annan högst annorlunda kritiker av *De l'esprit des lois* var Anquetil-Duperron, som forskat i de zoroastriska och vediska heliga texterna, tillbringat några år i Indien och skrivit ett arbete med titeln *Législation orientale* (1778), som helt var ägnat åt att förneka existensen av någon despoti i Turkiet, Persien och Indien, och som intygade förefintligheten av rationellt rättsväsen och privategendom i dessa länder. Montesquieu och Bernier utpekades specifikt och angreps (s 2-9, 12 f och 140 fl) för att ha påstått motsatsen. Anquetil-Duperron dedicerade sin bok åt ”Indiens olyckliga folk”, pläderade för deras ”kränkta rätt” och anklagade de europeiska teorierna om orientalisk despoti för att ingenting annat vara än en ideologisk täckmantel för kolonial aggression och röveri i öster: ”Despotin är styrelseskicket i dessa länder. Fursten är ägare till sina undersåtars alla ägodelar. Låt oss bli denna furste, och vi blir herrar över all jord i Hindustan! Så resonerar den giriga passionen. Den döljer sig emellertid bakom en fasad av förevändningar som det gäller att krossa.” (s 178) På grund av styrkan i sina känslor har Anquetil-Duperron följdriktigt prisats som en antikolonialismens tidige och ädle förkämpe. Althusser har med viss naivitet framhävt hans ”beundransvärda” panorama över den ”riktiga Orienten” framför Montesquieus bild av denna. Två senare artiklar har upprepat hans

tid och blev i fortsättningen en central tradition för filosofin och den politiska ekonomin. Adam Smith tog vad som kanske var nästa avgörande steg i utvecklandet av den vedertagna motsatsställningen mellan Asien och Europa, när han för första gången omdefinierade den som en kontrast mellan två slags olika *ekonomier*, vilka dominerades av olika produktionsgrenar. ”Eftersom den politiska ekonomin i Europas moderna nationer varit gynnsammare för manufakturerna och utrikeshandel, för stadsnäringarna, än för jordbruket, landsbygdsnäringen, har andra nationer följt en annorlunda utveckling, som varit mera gynnsam för jordbruket än för manufaktur och utrikeshandel. Kinas politik gynnar jordbruket mer än alla andra sysselsättningar. I Kina har, sägs det, arbetskarlen så mycket bättre villkor än hantverkaren som hantverkarens villkor är bättre än arbetskarlens i större delen av Europa.”¹⁰ Smith fortsatte med att uppställa ett nytt samband mellan de asiatiska och afrikanska samhällenas agrara karaktär och den roll som vattenanläggningarna — för bevattning och transport — spelar hos dem. Eftersom staten i dessa länder ägde all jord var den, sade han, direkt intresserad av en offentlig förbättring av jordbruket. ”De anläggningar som av Egyptens forna furstar konstruerades för en riktig fördelning av Nilens vatten var berömda under antiken, och de ruiner som återstår av somliga av dem väcker ännu de resandes beundran. De motsvarigheter som av Hindustans forna härskare skapades för en riktig fördelning av vattnet från Ganges och många andra floder är visserligen mindre berömda, men tycks ha varit lika väldiga ... I Kina och många andra asiatiska välden ombesörjer de verkställande maktorganen både underhållet av huvudvägarna och underhållet av de segelbara kanalerna ... Denna del av politiken ägnas följaktligen stor uppmärksamhet i alla dessa länder, men särskilt i Kina, där enligt vad det sägs huvudvägarna och framför allt de segelbara kanalerna vida överträffar alla kända europeiska motsvarigheter.”¹¹

Under 1800-talet fullföljde Montesquieus och Smiths efterföljare i mycket samma tankebanor. Inom den tyska klassiska filosofin studerades de båda grundligt av Hegel, och i anteckningar till historiens filosofi återupprepade han med sitt eget, karaktäristiska uttryckssätt de flesta av Montesquieus uppfattningar om den asiatiska despotin, vilken påstods sakna rang och makt på mellannivå. ”Den i storslagna former utvecklade despotin” var i orienten ”en styrelseform som utmärkt lämpade sig för historiens morgonland.”¹² Hegel räknade upp de viktigare regionerna inom kontinenten för vilka detta gällde: ”Uti Indien har fördenskull den godtyckligaste, uslaste och mest vanhedrande despoti sitt tillhåll. Kina, Persien, Turkiet, Asien över huvud är despo-

lovord, F Venturi, ”Despotismo orientale”, *Rivista storica italiano*, LXXII, I, (1960), s 117-26, och S Stelling-Michaud, ”Le mythe du despotisme orientale”, *Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte*, 18/19, (1960-61), s 344 f (en artikel som allmänt håller sig nära Althusser). I själva verket var Anquetil-Duperron en alltigenom mera tve tydlig och trivial figur än vad dessa lovtal menar, vilket en smula ytterligare forskning skulle ha avslöjat för deras författare. I stället för en principfast fiende till kolonialismen i allmänhet var han en besviken fransk patriot, som sörjde över den brittiska kolonialismens framgång när det gällde att fördriva sin franske rival från Karnatik och subkontinenten. 1782 skrev han ännu en bok, *L'Inde en rapport avec l'Europe*, som denna gång dedicerades till ”minnet av Dupleix och Labourdonnais”, en våldsamt argumentsamling mot det ”fräcka Albion, som usurperats oceanernas treudd och Indiens spira”, och kallade den ”franska flaggan att än en gång majestätiskt fladdra över Indiens kuster och länder”. I denna bok, som utgavs år 1789 under direktoratet, hävdade Anquetil-Duperron att ”tigern måste angripas i sin kula”, och föreslog en fransk sjöexpedition för att ”inta Bombay” och ”därmed störta det engelska väldet bortom Godahoppssudden” (s I f och XXV f). Inget av detta kan anas av den obefläckade pieteten hos notisen i *Dictionnaire historique*, från vilken mycket av hans senare berömmelse tycks vara hämtad.

¹⁰ *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London 1778, II, s 281.

¹¹ *Ibid*, s 283 och 340. Smith tillade karaktäristiskt nog: ”Den redogörelse för dessa anläggningar som överförts till Europa har i regel kommit genom slappa och lättrogna resenärer, och ofta av lögnaktiga och dumma missionärer. Om de hade undersökts av förståndigare vittnen, och om redogörelserna hade nått oss via trognare budbärare, skulle de måhända inte synas så underbara. Den beskrivning som Bernier ger av några dylika anläggningar skiljer sig mycket från det som rapporterats om dem av andra resenärer, som haft lättare än han att falla för det fantastiska.”

¹² *Föreläsningar öfver historiens filosofi*, Stockholm 1850, s 238 /här nystavad/.

tismens mark och tyranniets i dess dåliga mening.”¹³ Det Himmelska Kungadömet, som väckte sådana blandade känslor bland upplysningstidens tänkare, var det särskilda föremålet för hans intresse, som modell för vad han betraktade som ett egalitärt självhärskardöme: ”Kina är den absoluta likhetens rike, och alla skillnader som äga rum, äro blott medelst riksförvaltningen möjliga och genom den värdighet, som var och en förskaffar sig, att uppnå en hög grad i denna förvaltning. Emedan i Kina likhet men ingen frihet råder, är despotism det nödvändigt givna regeringssättet. Hos oss äro människorna blott lika inför lagen och i det hänseendet, att de hava egendom; men utomdess hava de många intressen och särskildheter, som måste garanteras om frihet för oss skall vara till. Men i kinesiska riket äro dessa särskilda intressen icke för sig berättigade, och regeringen utgår helt och hållet från kejsaren, som insätter dem i deras makt såsom en hierarki av ämbetsmän och mandariner.”¹⁴ Hegel uttryckte i likhet med många av sina föregångare en viss, förbehållsam beundran för den kinesiska kulturen. Hans redogörelse för den indiska är, om än nyanserad, långt mera dystert. Han ansåg att det indiska kastväsendet inte hade någon motsvarighet i Kina och representerade ett hierarkins framsteg över likheten, men ändå ett som förstelade och förnedrade hela samhällsstrukturen: ”I Kina vara alla individers likhet predominerande, och regerandet därför i medelpunkten, kejsaren, så att det särskilda icke kom till någon självständighet och subjektiv frihet... I detta hänseende företer nu Indien det väsentliga steg framåt, att ur despotiens enhet självständiga lemmar bildar sig. Dock falla dessa skillnader tillbaka i naturen. Istället för att, på samma sätt som i det organiska livet, vara en yttring av den ena själen och fritt ådagalägga densamma, förstena de sig och döma genom sin fasthet det indiska folket till det mest förnedrande andeliga slaveri. Dessa skillnader äro *kasterna*.”¹⁵ Följden blev att ”om i Kina var en moralisk despotism, så är det som uti Indien kan kallas politiskt liv, en despotism utan någon grundsats, utan någon religiositet och sedlighets rättesnöre.”¹⁶ Hegel fortsatte med att karaktärisera kärnan i den indiska despotin som ett system av orörliga bysamfund, dominerade av nedärvda sedvänjor och nedärvd fördelning av det som återstod av skörden efter beskattningen, opåverkade av politiska förändringar hos staten ovan dem: ”Hela avkastningen av en by delas, såsom sagt, i tvenne delar, varav den ena tillkommer rajan, den andra bönderna; men ortföreståndaren, domaren, uppsyningsmannen över vattnet, brahminen för gudstjänsten, astrologen (som även är en brahmin och angiver lyckliga och olyckliga dagar), smeden, timmermannen, krukmakaren, tvättaren, barberaren, läkaren, dansinnorna, musikern, skalden erhåller dessutom sina proportionerliga andelar. Detta är fast och oföränderligt och icke underkastat något godtycke. Alla politiska revolutioner äro fördenskull likgiltiga för den stora massan av hinduer, ty deras lott förändrar sig icke.”¹⁷ Dessa formuleringar skulle, som vi får se, komma att få ett märkligt fortsatt liv. Hegel slutade med att upprepa det nu traditionella temat om historisk stagnation, som han förknippade med båda länderna: ”Kina och Indien (har) förblivit stillastående och förete ända in i närvarande tid blott ett slags naturlig vegetativ existens.”¹⁸

Medan i den klassiska tyska filosofin Hegel hade följt Montesquieu helt tätt i spåren finner vi, om vi övergår till den engelska politiska ekonomin, att Smiths tema inte omedelbart upptogs av hans arvingar. Mill den äldre fogade inte mycket till de traditionella föreställningarna om den asiatiska despotin i sin studie av Brittiska Indien.¹⁹ Näste engelske ekonom som utvecklade en mera ursprunglig analys av de österländska förhållandena var Richard Jones, Malthus' efterträdare vid

¹³ Ibid, s 187.

¹⁴ Ibid, s 144.

¹⁵ Ibid, s 166 f.

¹⁶ Ibid, s 187.

¹⁷ Ibid, s 179.

¹⁸ Ibid, s 201.

¹⁹ James Mill, *The History of British India*, I, London 1958 (ny upplaga), s 141 och 211.

East India College, vars *Essay on the Distribution of Wealth and the Sources of Taxation* utgavs i London 1831, samma år som Hegel i Berlin höll sina föreläsningar om Kina och Indien. Jones' arbete, som syftade till en kritik av Ricardo, inbegrep det troligen omsorgsfullaste försöket till konkret översikt av Asiens jordäggande som dittills producerats. Jones fastslog inledningsvis att: ”I hela Asien har furstarna alltid haft ensamrätt till jorden i sina besittningar, och de har vidmakthållit denna rätt odelad och oinskränkt, unikt och olyckligt okränkbar. Alla dessa folk är arrendatorer åt fursten, som är ensam ägare; och det är endast genom hans officerares usurpationer som beroendets kedja för en tid kan brytas. Det är detta universiella beroende av tronen för medlen till livsuppehälle som är den verkliga grunden till östvärldens despoti, liksom till furstarnas intäkter och till den form som samhället under deras fötter antar.”²⁰ Jones var emellertid inte nöjd med sina föregångares svepande påståenden. Han försökte att med viss precision avgränsa de fyra stora zoner i vilka det som han kallade *ryot rent*, det vill säga skatter betalade av bönderna direkt till staten i egenskap av ägare till den jord de brukade, var förhärskande: Indien, Persien, Turkiet och Kina. Den uniforma karaktären hos dessa olika länders ekonomiska system och politiska styrelsesätt kunde enligt honom återföras till deras gemensamma erövring av centralasiatiska tatarstammar. ”Kina, Indien, Persien och det asiatiska Turkiet, som alla ligger i utkanten av det stora centralasiatiska bäckenet, har alla varit underkastade våldsamma infall av dess stammar, några mer än en gång. Kina tycks just nu med nöd klara sig undan faran av ett nytt underkuvande. Överallt där dessa skytiska inkräktare slagit sig ned, har de upprättat en despotisk regeringsform som de villigt underkastat sig, på samma gång som de tvingat invånarna i de erövrade länderna att underkasta sig... Tatarerna har överallt antingen antagit eller upprättat ett politiskt system som lätt låter sig förena med den nationella vanan till underkastelse hos detta folk och till absolut makt hos hövdingarna. Deras erövringar har antingen infört eller återupprättat detta, från Svarta havet till Stilla havet, från Peking till Nerbudda. I hela det jordbrukande Asien (med undantag för Ryssland) härskar detta system.”²¹

Jones' allmänna hypotes om den nomadiska erövringen som upphov till det statliga jordägandet kombinerades med en ny serie differentieringar i värderingen av detta ägandes grad och verkningar i de berörda länderna. Sålunda skrev han att det senare Mogulindien bar vittnesbörd om ”en ände på allt system, all måttfullhet och allt beskydd. Godtyckligt pålagda, ruinerade arrenden indrevs genom täta, militära räder, där makten satt i spjutstångs ända; och där det desperata motstånd som ofta prövades skoningslöst bestraffades i eld och blod.”²² Den turkiska staten höll däremot utsugningen på en formellt skonsammare nivå, men korruptionen hos dess verktyg gjorde ofta i praktiken begränsningarna verkningslösa. ”Det finns uppenbarligen vissa fördelar i det turkiska systemet jämfört med Indiens eller Persiens. Minins, jordrätans, fasthet och måttliga nivå är en stor sådan... Men den förhållandevisa måttligheten och styrkan är värdelösa för de olyckliga undersåtarna, eftersom slappheten och ligkiltigheten inför landsbygdens oredliga ämbetsmän är så stor.”²³ I Persien fanns det inga band på den kungliga rovgirigheten, men det lokala bevattningssystemet mildrade dess omfattning — i motsats till den roll det hade i Smiths schema — genom att införa former av privat egendom: ”Av Österns alla despotiska regeringar är Persiens den kanske glupkaste och mest godtyckligt principlösa, men landets egendomliga jord hade skapat vissa värdefulla modifikationer i det allmänna asiatiska systemet med *ryot rents* ... (ty) den som bringar vatten i dagen på en plats där inget tidigare funnits,

²⁰ Richard Jones, *An Essay on the Distribution of Wealth and the Sources of Taxation*, London 1831, s 7 f.

²¹ Ibid, s 110 och 112. Jones' alluderande på de tatarfaror som hotade Kina syftar troligen på 1830 års Chojauppror i Kaschgar. Märk hans uttryckliga undantagande av Ryssland från det aktuella asiatiska systemet.

²² Ibid, s 117.

²³ Ibid, s 129 f.

garanteras av fursten ärftlig besittning av den jord som han gjort bördig.”²⁴ Slutligen insåg Jones helt klart att det kinesiska jordbruket utgjorde ett särskilt fall som inte utan vidare kunde sammanföras med det i de andra länder som han beskrivit. Dess väldiga produktivitet gjorde det till något för sig. ”Hela detta imperiums skötsel står i påtaglig kontrast till de omgivande asiatiska kungadömenas... Medan mindre än halva Indien är uppodlat och en ännu mindre del av Persien, är Kina fullt odlat och rikare befolkat än de flesta europeiska monarkier.”²⁵

Jones' arbete representerade sålunda den mest avancerade nivå som den politiska ekonomin under 1800-talets början nått till i sin diskussion av Asien. Mill den yngre, som skrev nära två decennier senare, återupplivade Smiths förmodan att de österländska staterna vanligen uppmuntrade offentliga bevattningsanläggningar — ”behållare, brunnar och bevattningskanaler, utan vilka i de flesta tropiska klimat odlingen knappast kunde vidmakthållas.”²⁶ — men i övrigt upprepade han bara den svepande kategorisering av ”de vidsträckta monarkier som sedan förhistorisk tid upptagit Asiens slätter” som sedan länge varit en samstämmig formel i Västeuropa.²⁷

Det är sålunda viktigt att inse att de båda intellektuella huvudtraditioner som i avgörande grad bidrog till utbildandet av Marx' och Engels' verk innehöll en gemensam, tidigare existerande uppfattning av Asiens politiska och sociala system — ett delat idékomplex som i sista hand gick tillbaka på den tidigare upplysningstiden. Detta komplex kan kanske sammanfattas i följande form:

Statligt jordägande	Harrington, Bernier, Montesquieu, Jones
Brist på rättsliga inskränkningar	Bodin, Bernier, Montesquieu
Religion i stället för lag	Montesquieu
Avsaknad av ärftlig adel	Machiavelli, Bacon, Montesquieu
Underkastelsens sociala likhet	Montesquieu, Hegel
Isolerade bysamfund	Hegel
Jordbrukets dominans över andra näringar	Smith, Bacon
Offentliga bevattningsanläggningar	Smith, Mill
Av torrt klimat präglad miljö	Montesquieu, Mill
Historisk oföränderlighet	Montesquieu, Hegel, Jones, Mill

= Orientalisk despoti

Ingen författare förenade som vi sett alla dessa begrepp till en helhetsuppfattning. Bernier var den ende som på platsen studerat de asiatiska länderna. Montesquieu var den ende som formulerade en sammanhängande allmän teori om den österländska despotin som sådan. De geografiska hänvisningarna hade successivt vidgats från Turkiet till Indien och slutligen nått Kina. Hegel och Jones var de enda som försökte urskilja regionala variationer i ett gemensamt asiatiskt mönster.

²⁴ Ibid, s 119 och 122 f.

²⁵ Ibid, s 133.

²⁶ John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, I, London 1848, s 15.

²⁷ Ibid, s 14.

II

Vi kan nu övergå till de berömda sidor i Marx' brevväxling med Engels där de båda först diskuterade Orientens problem. Den 2 juni 1853 skrev Marx till Engels, vilken hade studerat asiatisk historia och lärt sig en smula persiska, för att rekommendera Berniers beskrivning av de orientaliska städerna, som han ansåg vara ”lysende, åskådlig och slående”. Han fortsatte med att på ett berömt och otvetydigt sätt skriva under på huvudtesen i Berniers bok: ”Bernier finner med rätta grundformen för alla fenomen i Orienten — han talar om Turkiet, Persien, Hindustan — i det att det *inte* existerar någon *privategendom*. Detta är den verkliga nyckeln till den orientaliska himlen.”¹ I sitt svar några dagar senare gissade Engels, att den grundläggande historiska förklaringen till denna brist på privat jordegendom måste ligga i den nordafrikanska och asiatiska jordens torra karaktär, vilken nödvändiggjorde konstbevattning och därmed hydrauliska anläggningar utförda av centralstaten eller någon annan offentlig myndighet: ”I frånvaron av jordegendom ligger förvisso nyckeln till kännedom om hela Orienten. Det förklarar det mesta av dess politiska och religiösa historia. Men hur kommer det sig då egentligen, att man i östern aldrig introducerat något jordegendomssystem ens av det feodala slaget? Jag skulle tro att det huvudsakligen beror på klimatet, och en bidragande orsak är nog jordens beskaffenhet; jag tänker särskilt på de vidsträckta ökenområden som från Sahara går tvärs igenom Arabien, Persien, Indien och Tatariet ända upp till krönet av den asiatiska höjdplatån. Den första förutsättningen för ett verkligt jordbruk är här en konstbevattning, som måste ske antingen i kommunens, provinsens eller centralregeringens regi. Men Orientens regeringar har aldrig sysslat med mer än tre verksamhetsområden, nämligen finanspolitik (inhemsk utsugning), krig (rövartåg såväl inom som utanför det egna landets gränser) samt offentliga arbeten ... Konstbevattningen, som omöjliggjordes så snart vattenledningssystemet förföll, förklarar det för den oinvigde egendomliga förhållandet att stora, en gång blomstrande områden nu ligger kala och ödelagda (Palmyra, Petra, ruinen i Jemen, delar av Persien, Egypten och Hindustan) — här har vi förklaringen till att ett enda ödeläggande krig kunnat beröva ett land hela dess civilisation och avfolka det för århundraden framåt i tiden.”²

En vecka senare skrev Marx tillbaka, höll med om de offentliga arbetenas betydelse för det asiatiska samhället och underströk de självförsörjande byarnas existens i dem: ”Detta asiatiska områdes stationära karaktär — trots all meningslös aktivitet på den politiska ytan — har sin uppenbara förklaring i två samverkande omständigheter: 1) att alla offentliga arbeten har varit

¹ Den centrala passage hos Bernier till vilken Marx refererar är väl värd att här återge på grund av sitt innehåll och sin ton: ”Dessa tre länder, Turkiet, Persien och Hindustan, har aldrig känt till något Mitt och Ditt ifråga om jord eller annan fast egendom, detta som är grunden till allt skönt och gott i världen. De liknar varandra därför med nödvändighet på väsentliga punkter; de hamnar förr eller senare ofrånkomligen i samma fördärv, i tyranni, ruin och ödeläggelse. — Gud ske lov att Europas monarker inte på samma sätt äger sina undersåtars hela jord; om så vore skulle deras kungadömen inte se ut som de gör, vara så väl uppodlade, folkrika, väl bebyggda, rika, välordnade och blomstrande; om så vore skulle våra kungar inte vara så rika och mäktiga som de är, inte så lojalt och troget tjänade. De skulle i stället sitta som kungar över öknar och ödemarker, rövare och barbarer, lika dem som jag hittills berättat om, vilka i sin vilja att få allt och berika sig än mer förlorar allt och står där utan rikedomar, dessa med sin blinda strävan och drift att vara allsmäktigare än vad Guds och naturens lagar tillåter. Vad skulle de i så fall vara, våra furstar, prelater, adelsmän, rika borgare och köpmän, berömda hantverkare; våra städer som Paris, Lyon, Toulouse, Rouen, ja även London och många andra? Var finns detta oändliga tal av småstäder och byar, dessa sköna lantställen, alla dessa fält och kullar som är odlade och skötta med sådan flit, omsorg och möda? Och var funnes då de stora rikedomar som hämtas från dem och som berikar både undersåtar och furste? I stället kunde man finna dem obobodda till följd av sin skämda luft och i ruiner som ingen byggde upp; kullarna vore övergivna och fälten obrukade, övervuxna eller försumpade.” Bernier, *Voyages*, 1, s 311 f.

² Marx/Engels, *Brev i urval*, s 24. Märk att Engels här uttryckligen talar om ”civilisation”.

centralregeringens sak; 2) dessutom har hela landet, fränsett de fåtaliga större städerna, varit uppdelat i *byar*, av vilka var och en utgjort en liten värld för sig och haft sin egen självständiga sociala uppbyggnad... I en del av dessa samhällen har man organiserat kollektivjordbruk, men det vanligaste är att varje bybo brukar sin egen åkerlapp. Kastsystemet och slaveriet hör till bilden. De jordområden som inte odlas upp används som allmänna betesmarker. Kvinnorna väver och spinner till husbehov. Dessa idylliska republiker, där iver och misstänksamhet endast präglar strävandena att bevara byns gränser mot grannbyarna, förekommer alltjämt i nästan helt oförändrad form i de nordvästra delarna av Indien, som först relativt nyligen anslutits till samväldet. Jag tror knappast att man kan föreställa sig en mer solid grundval för den framstegsfientliga despotismen i Asien.” Marx tillfogade, typiskt nog: ”I vilket fall som helst tycks det ha varit muhammedanerna som först etablerade principen om 'ingen egendom i jord' över hela Asien.”³

Under samma period presenterade Marx dessa allmänna reflektioner för offentligheten i en rad artiklar för *New York Daily Tribune*: ”Klimatet och terrängförhållandena, särskilt de vidsträckta ökenstrakter som utbreder sig från Sahara genom Arabien, Persien, Indien och Tatariet till de högsta asiatiska högländerna, gjorde konstbevattningen genom kanaler och andra vattenanläggningar till det orientaliska jordbrukets bas. Liksom i Egypten och Indien använder man sig i Mesopotamien, Persien osv av kontrollerade översvämningar för att göda jorden; man drar nytta av de stora nivåkillnaderna för att mata bevattningskanaler. Denna elementära nödvändighet av att använda vattnet gemensamt och ekonomiskt, som i västerländska länder som Flandern och Italien fört privat företagande till frivilligt samarbete, framtvingade i Orienten, där civilisationen var för låg och territoriet alltför utsträckt för att uppväcka en frivillig sammanslutning, ingripandet av en centraliserande regeringsmakt. Därför lades på alla asiatiska regeringar en ekonomisk funktion, den att ombesörja de offentliga arbetena.”⁴ Marx fortsatte med att betona, att den sociala basen för detta slags regering i Indien var ”det inhemska förbundet av jordbruks- och manufakturkrafter” i det ”så kallade bysystemet, vilket åt vart och ett av dessa små förbund ger dess självständiga organisation och särskilda liv.”⁵ Det brittiska väldet hade krossat mogulstatens politiska överbyggnad och angrep nu den socioekonomiska bas på vilken den hade vilat genom att med tvång införa privat jordäggande: ”De i sig avskryvbara *zamindari* och *ryotwari*, inbegriper två särskilda former av privat jordäggande — den stora bristen i det asiatiska samhället.”⁶ I en bred passage av största lidelse och vältalighet gav Marx en översikt av de historiska följder som nu utvecklades av européernas erövring av den asiatiska jorden: ”Bedrövande som det verkar på den mänskliga känslan att bevittna dessa myriader av idoga, patriarkaliska, defensiva samhällsorganisationer desorganiseras och upplösas i sina beståndsdelar, där deras individuella medlemmar förlorar sin gamla kulturform samtidigt med sina nedärvda försörjningsmedel, får vi inte glömma att dessa idylliska bygemenskaper, hur passiva de än må synas, alltid har utgjort den solida grunden för den österländska despotin, att de gett det mänskliga sinnet den minsta möjliga rörelsefrihet, gjort det till ett motståndslöst verktyg åt vidskepelsen, förslavat det under traditionella regler, berövat det all storhet och historisk kraft. Vi får inte glömma den barbariska självtillräcklighet, som fixerad vid några eländiga jordstycken tyst har bevittnat världens fall, förövandets av ousägliga grymheter, massakern på stora stadsbefolkningar utan att de hos dem uppväckt någon annan begrundan än naturtilldragelser; själva har de varit ett hjälplöst byte för varje angripare som alls bevärdigats att uppmärksamma

³ Ibid, s 27 f.

⁴ Karl Marx och Friedrich Engels, *On Colonialism*, Moskva 1960, s 33. Artikeln ”The British Rule in India” av den 10 juni 1853.

⁵ Ibid, s 35.

⁶ *On Colonialism*, s 77, artikeln ”The Future Results of British Rule in India” av den 22 juli 1853.

dem.”⁷ Han tillade: ”Vi får inte glömma att dessa små samhällen var anfrätta av kastväsendets och slaveriets gränsdragningar, att de gjorde människan till träl under omständigheternas herre, att de omvandlade ett socialt tillstånd i utveckling till ett oföränderligt, naturgivet öde.”⁸

Marx' privata brevväxling och publicistiska mellankomst från 1853 låg sålunda mycket nära huvudtemana i de traditionella europeiska kommentarerna till Asiens historia och samhälle både i sin inriktning och ton. Den från början, genom åberopandet av Bernier, öppet erkända kontinuiteten är särskilt påtaglig i Marx' upprepade försäkran om den österländska världens stagnation och oföränderlighet. ”Det indiska samhället har alls ingen historia, åtminstone ingen känd historia”, skrev han.⁹ Ett par år senare hänvisade han karaktäristiskt nog till Kina som ”vegeterande i tidens käftar”.¹⁰ Två huvudbetoningar kan emellertid urskiljas i hans meningsutbyte med Engels. Den första var uppfattningen att de offentliga bevattningsanläggningarna, som det torra klimatet gjorde nödvändiga, i Asien var den grundläggande faktorn bakom de centraliserade despotstaterna med deras jordmonopol. Detta var i själva verket en sammansmältning av tre teman som dittills varit relativt åtskilda — konstbevattnat jordbruk (Smith), geografiskt öde (Montesquieu) och statlig jordegendom (Bernier). Ett andra tema infördes genom påståendet att de grundläggande sociala enheter över vilka den österländska despotin lades var självförsörjande bygemenskaper, som förkroppsligade ett förbund av hantverk och odling. Denna uppfattning hade som vi sett framställts i den tidigare traditionen (Hegel). Marx, som tog sina bevis ur rapporter från den brittiska kolonialförvaltningen i Indien, gav den nu en ny och mera framstående ställning inom det allmänna schema som han hade ärvt. Bevattningsstaten ”därovan” och den självtillräckliga byn ”därunder” förenades i en gemensam formel, där de båda befann sig i en begreppsmässig jämvikt.

Fyra eller fem år senare, när Marx drog upp sina *Grundrisse*, var det emellertid det senare begreppet om ”självförsörjande bygemenskaper” som fick en omisskännligt *dominerande* roll i hans redogörelse för vad han skulle kalla det ”asiatiska produktionssättet”. Marx korn nu nämligen att anse, att det statliga jordägandet i Orienten dolde ett stamkommunalt ägande av jorden via självförsörjande byar, vilket utgjorde den socioekonomiska verkligheten bakom den ”imaginära enheten” i den despotiske härskarens anspråk på jorden. ”Den *sammanfattande enheten*, som står över alla dessa små samfund, framträder som *högre ägare* eller *ende ägare*, och de verkliga samfunden därför endast som *ärfvliga* innehavare...vilken är realiserad i despoten som de många samfundens far till den enskilde genom det särskilda samfundets förmedling. Merprodukten...tillhör därmed automatiskt denna högre enhet. Som grundval för den orientaliska despotin och den egendomslöshet, som förefaller existera inom denna, uppträder därför i själva verket denna stam- eller samfundsegendom, framkallad huvudsakligen genom en kombination av hantverk och jordbruk inom det lilla samfundet. Detta blir på detta sätt helt självförsörjande och innehåller inom sig alla betingelser för reproduktion och merproduktion.”¹¹ Denna tematiska nyhet beledsagades av en avsevärd utsträckning i tillämpningen av Marx' uppfattning om detta produktionssätt, vilket inte längre var så omedelbart knutet till Asien. Sålunda fortsatte han: ”Denna typ av statsegendom kan nu, såvitt den faktiskt förverkligar sig i arbetet, antingen framträda så, att de små samfunden vegeterar oberoende av varandra, och så att den enskilde arbetar självständigt med sin familj på den åt honom anvisade lotten. . . enheten kan också omfatta gemenskap i själva arbetet, vilket kan resultera i ett formellt system såsom i Mexiko, och särskilt

⁷ Ibid, s 36.

⁸ Ibid, s 37.

⁹ Ibid, s 76.

¹⁰ Ibid, s 188.

¹¹ Marx, *Om förkapitalistiska produktionssätt*, Stockholm 1970, s 37.

i Peru, hos de gamla kelterna, några indianska stammar. Vidare kan gemenskapen inom stamväsendet framträda så, att enheten representeras genom en hövding för stamfamiljen, eller genom familjefädernas inbördes förbund. Därigenom framträder antingen en mer despotisk eller en mer demokratisk utformning av detta samfund. De gemensamma betingelserna för den verkliga tillägnelsen genom arbetet, t ex *bevattningsanläggningar*, som är mycket viktiga hos de asiatiska folken, och kommunikationsmedel, framträder då som den högre enhetens — den över de små samfundens svävande despotiska regeringens — verk.¹² Sådana despotiska regeringar, tycks Marx ha ansett, företog oregelbundna uttagningar av oskolad arbetskraft från sin befolkning, vilket han benämnde ”Orientens allmänna slaveri” (vilket som han underströk inte fick blandas samman med den klassiska antikens egentliga slaveri i Medelhavsområdet).¹³ Asiens städer var under dessa betingelser tillfälliga eller överflödiga, allmänt sett: ”De egentliga städerna uppstår här vid sidan av dessa byar, endast där det finns särskilt gynnsamma punkter för utrikes-handel, eller där statsöverhuvudet och hans satraper utbyter sitt reveny (merprodukten) mot arbete, i det att de förbrukar det som arbetsfonder... Den asiatiska historien är en sorts odifferen-tierad enhet mellan stad och land; de egentliga stora städerna är endast att betrakta som furstliga lägerplatser, som en utväxt på den egentliga ekonomiska strukturen.”¹⁴ Här är ekot från Bernier, den ursprunglige tillskyndaren bakom Marx' ursprungliga reflexioner om Orienten år 1853, återigen uppenbart.

Det avgörande, nya elementet i Marx' skrifter från 1857-58 om det som han ett år senare för första och enda gången formellt skulle benämna det ”asiatiska produktionssättet”,¹⁵ var föreställningen att det i Asien och annorstädes, i självförsörjande byar existerade ett stammässigt och kommunalt jordäggande som dolde sig bakom den statliga jordegendomens officiella slöja. I sina avslutade och utgivna texter höll Marx emellertid aldrig uttryckligen fast vid denna nya uppfattning. I *Kapitalet* återgick han tvärtom till sina tidigare positioner i brevväxlingen med Engels. Ty för det första underströk han åter, utförligare än någonsin tidigare, vikten av de indiska bygemenskapernas säregna struktur, som enligt vad han hävdade utgjorde en prototyp för Asien i dess helhet. Han beskrev dem på följande sätt: ”Dessa uråldriga, små indiska kommuner t ex, som delvis ännu existerar, vilar på kollektivt ägande av jordarealen, på direkt förbindelse mellan jordbruk och hantverk och på en fast arbetsdelning. .. Olika delar av Indien har olika samhällsformer. I den enklaste formen odlar kommunen jorden kollektivt och fördelar jordbruksprodukterna mellan sina medlemmar, medan varje familj spinner, väver osv som bisyssla i hemmet. Vid sidan av denna odefinierbara massa finner vi 'huvudinnevånaren', domare, polis och skatteindrivare i en person; bokhållaren, som sköter jordbrukets räkenskaper och taxerar jordarealen till beskattning; en tredje ämbetsman, som förföljer förbrytare och beskyddar främmande resande samt eskorterar dem från en by till en annan; gränsvakten, som bevakar kommunens gränser mot grannkommunerna; vattenuppsyningsmannen, som för jordbrukets räkning fördelar vattnet ur de gemensamma cisternerna; braminen, som ombesörjer den religiösa kulten; skolmästaren, som lär barnen att skriva i sand och läsa; kalenderbraminen eller astrologen, som anger tiden för sådd och skörd och de lämpliga och olämpliga tiderna för alla slags jordbruksarbeten; en smed och en timmerman, som tillverkar och reparerar alla jordbruks-redskap; krukmakaren, som gör alla kärl som byn behöver; barberaren, tvättaren som håller kläderna rena, silversmeden, här och där en poet som ibland ersätter silversmeden, ibland skol-

¹² Ibid.

¹³ Ibid, s 59.

¹⁴ Ibid, s 38 och 41 f.

¹⁵ ”Grovt sett bör det asiatiska, forntida, feodala och modernt borgerliga produktionssätten betecknas som på varandra följande framsteg i samhällets ekonomiska utveckling.” ”Preface” till *A Contribution to the Critique of Political Economy*, London 1971, s 21.

mästaren. Alla dessa underhålles på kommunens bekostnad. Om befolkningen växer, så grundas ett nytt samhälle efter det gamlas mönster på tidigare obrukad mark.”¹⁶ Vi bör märka att denna beskrivning ner till själva ordningsföljden i rollistan mellan de lantliga befattningarna i byn (domare-vattenuppsyningsman-bramin-astrolog-smed-timmerman-krukmakare-barbetare-tvättare-poet) praktiskt taget ord för ord är Hegels ovan citerade *Anteckningar till historiens filosofi*. De enda ändringarna i förteckningen är en förlängning av listan och ett ersättande av Hegels ”läkaren, dansinnorna, musikern” med Marx' mera jordbundna ”gränsvakten, silversmeden och skolmästaren”.¹⁷

De politiska slutsatser som Marx drog ur detta lilla sociala diorama var inte mindre exakta ekon av dem som Hegel hade framlagt 35 år tidigare: den formlösa ansvällningen av självförsörjande byar, med ett förbund av hantverk och jordbruk och med gemensam odling, var den asiatiska oföränderlighetens sociala bas. De orörliga landsbygdssamfundet var nämligen isolerade från staternas öden därovan. ”Denna enkla produktionsorganism, dessa självtillräckliga samhällen, som ständigt återuppstår i samma form och blir uppbyggda på samma plats och med samma namn, om de tillfälligt ödelägges, ger oss nyckeln till de asiatiska samhällenas oföränderlighet, som står i så skarp kontrast till de asiatiska staternas beständiga upplösning och omdaning och de oupphörliga dynastiskiftena. Samhällets ekonomiska grundstruktur förblir opåverkad av stormarna i den politiska atmosfären.”¹⁸ Å andra sidan: medan han vidhöll att dessa byar kännetecknades av gemensamt jordägande och ofta gemensam odling, hävdade Marx inte längre att de innefattade någon kommunal eller stammässig jord-egendom. Tvärtom återgick han nu till ett rakt och otvetydigt fastställande av sin ursprungliga uppfattning, att de asiatiska samhällena normalt definierades genom statligt jordägande: ”Är det inte privata jordägare utan som i Asien staten, som direkt uppträder som jordägare och samtidigt suverän gentemot producenten, så sammanfaller jordränta och skatt, eller det existerar snarare ingen skatteform som kan skiljas från denna form av jordränta. Under dessa omständigheter behöver beroendeförhållandet varken politiskt eller ekonomiskt ha någon hårdare form än den som är gemensam för alla undersåtar inom denna stat. Här är staten den högste jordägaren. Suveräniteten är här den i nationell skala koncentrerade jordäganderätten. Men i stället existerar inte heller någon privat jordäganderätt fastän såväl privat som samhällelig besittning och nyttjande av jorden förekommer.”¹⁹ Den mögne Marx förblev alltså i själva *Kapitalet* väsentligen trogen den klassiska europeiska bild av Asien som han ärvt från en lång rad av föregångare.

Det återstår att begrunda Marx' och Engels' senare, informella mellankomster i perspektiv av hela frågan om den ”orientaliska despotin”. Det kan från början sägas att praktiskt taget alla dessa utsagor efter *Kapitalet* — många av dem i brev — åter tar upp det karaktäristiska ledmotivet i *Grundrisse*. De förbinder upprepade gånger de självförsörjande asiatiska byarnas kommunala jordägande med den centraliserade asiatiska despotin och förklarar den förra som den senares socioekonomiska bas. Sålunda definierar Marx i sitt brevutkast till Zasulich år 1881 den ryska *mir*-gemenskapen under tsarismen som en typ där ”jordägandet är kommunalt, men där varje bonde odlar och sköter sin egen lott för egen räkning”, och konstaterar: ”Bygemenskapernas isolering, bristen på förbindelse mellan deras liv, denna lokalt bundna mikrokosm, är inte överallt

¹⁶ *Kapitalet*, I, s 311.

¹⁷ Hegel och Marx öste uppenbarligen ur samma källa. Louis Dumont har påpekat att det ursprungliga mönstret för dessa stereotypa beskrivningar utgjordes av en rapport från Munro år 1806. Se ”The 'Village Community' from Munro to Maine”, *Contributions to Indian Sociology*, IX, (december 1966), s 70-73. Munros beskrivning omciterades och utvidgades ständigt under de följande årtiondena.

¹⁸ *Kapitalet*, I, s 312.

¹⁹ *Ibid*, 3, s 700 f.

något inneboende kännetecken på den sista av dessa primitiva typer. Där som den uppstår möjliggör den emellertid framväxten av en central despoti ovanför gemenskaperna.”²⁰ Engels återupprepade för sin del samma tema två gånger. År 1875, ett gott stycke före Marx' förbindelse med Zasulich, hade han i en artikel om Ryssland skrivit: ”Dessa gemenskapers fullständiga isolering, som över hela landet skapar visserligen identiska men alls inte gemensamma intressen, är den naturgivna basen för den *österländska despotin*. Från Indien till Ryssland, varhelst denna samhällsform har varit förhärskande, har den alltid frambringat en sådan stat, utmynnat i en sådan.”²¹ I ett opublicerat manuskript från 1882 om den frankiska epoken i den västeuropeiska historien anmärkte han återigen: ”När stater uppkommer under en epok där bygemenskaperna odlar sin jord gemensamt eller åtminstone endast tillfälligt fördelar den till olika familjer, och där det följaktligen ännu inte uppstått något privat jordäggande, som hos de ariska folken i Asien och hos ryssarna, antar statsmakten en despotisk form.”²² I sitt utgivna huvudarbete från denna tid fastställde Engels slutligen åter de båda föreställningar som i hans med Marx gemensamma reflexioner fått särskild betoning. Å ena sidan återupprepade han — efter två decenniers paus — bevakningsarbetenas vikt för uppkomsten av despotiska stater i Asien. ”Hur många despotier som än uppstått och störtats i Persien och Indien, alla visste de mycket väl att de framför allt utgjorde gemensamhetsorgan för bevakningen av floddalarna, utan vilket inget åkerbruk var möjligt.”²³ Samtidigt fastslog han åter den typiska självtillräckligheten hos bygemenskaperna med deras kollektiva jordäggande under de asiatiska despotierna. Ty medan han kommenterade att ”i hela Orienten, där kommunen eller staten är jordägare”,²⁴ fortsatte han med att förklara att den äldsta formen av sådana gemenskaper — det vill säga just dem som han tillskrev ett kommunalt jordäggande — utgjorde despotins grund. ”Den ursprungliga gemenskapsorganisationen bildar, där den fortsatt att äga bestånd, sedan årtusenden tillbaka grundvalen för den mest primitiva av alla statsformer, den orientaliska despotismen, från Indien till Ryssland.”²⁵

Detta kategoriska uttalande får avsluta vår översikt av de uppfattningar som den historiska materialismens grundare hade om Asiens historia och samhälle. Hur ska de sammanfattas? Det är uppenbart att Marx' negativa vägran att generalisera det feodala produktionssättet utanför Europa hade sin motsvarighet i hans av Engels delade positiva övertygelse att det fanns ett för Orienten specifikt ”asiatiskt produktionssätt”, vilket historiskt och sociologiskt skilde den från Västerlandet. Kännemärket på detta produktionssätt, det som omedelbart skilde det från feodalismen, var frånvaron av privat jordäggande. För Marx var detta den grundläggande ”nyckeln” till det asiatiska produktionssättets hela struktur. Engels tillskrev denna brist på individuellt jordäggande det torra klimatet, vilket nödvändiggjorde omfattande bevakningsanläggningar och därmed statlig övervakning av produktivkrafterna. Marx lekte för ett ögonblick med hypotesen att det först infördes till Orienten genom den islamska erövringen, men sedan anammade även han Engels' tes att bevakningsjordbruket troligen utgjorde den geografiska grunden till den brist på privat jordäggande som utmärkte det asiatiska produktionssättet. Senare, i *Grundrisse*, kom Marx emellertid att tro, att det statliga jordägandet i Orienten dolde de självförsörjande byarnas stamkommunala jordegendom. I *Kapitalet* övergav han denna uppfattning och slog återigen fast det traditionella europeiska axiomat om ett statligt jordmonopol i Asien, samtidigt som han bibehöll sin övertygelse om betydelsen av de självtillräckliga bygemenskaperna i det österländska

²⁰ Dessa anmärkningar återfinns i det andra brevtkastet till Zasulich, och är återgivna i bilagorna till Marx, *Pre-Capitalist Economic Foundations*, s 143.

²¹ Marx/Engels, *Werke*, 18, s 563.

²² *Ibid*, 19, s 475.

²³ Engels, *Anti-Dühring*, Stockholm 1969, s 246 f.

²⁴ *Ibid*, s 242.

²⁵ *Ibid*, s 248 f.

samhällets bas. Under de båda årtiondena efter utgivningen av *Kapitalet* återvände emellertid både Marx och Engels till föreställningen, att basen till den österländska despotin utgjordes av den självförsörjande bygemenskapen med kommunal jordegendom.

Ingen helt sammanhängande eller systematisk redogörelse för det ”asiatiska produktionssättet” kan på grund av de ovan antydda svängningarna utvinnas ur deras skrifter. Men bortsett från detta innefattade Marx' utkast till vad han ansåg vara urtypen för den asiatiska samhällsformationen följande beståndsdelar: frånvaron av privat jordegendom, närvaron av omfattande bevattningsanläggningar inom jordbruket, existensen av själv tillräckliga bygemenskaper som förenade hantverk med odling och kommunalt jordäggande, stagnerade, passiva rentier- eller byråkratstäder samt en dominerande despotisk statsapparat som slår under sig det mesta av överskottet, och som inte bara fungerar som den härskande klassens centrala förtrycksapparat, utan även som den ekonomiska utsugningens viktigaste verktyg. Mellan de självreproducerande byarna ”därnere” och den hypertrofierade staten ”därovan” fanns inga mellanliggande krafter. Statens inflytande på mosaiken av byar under den var rent yttre och tributkrävande, och dess konsolidering eller förstörelse lämnade båda landsbygdssamhället oberört. Österlandets politiska historia var sålunda i grunden kretsformad; den innehöll ingen dynamisk eller kumulativ utveckling. Följden blev Asiens sekellånga tröghet och orörlighet sedan det väl uppnått sin speciella kulturnivå.

III

Marx' begrepp "asiatiskt produktionssätt" har under senare år återupplivats i avsevärd omfattning. Många författare som varit medvetna om det omöjliga i en till nästan allting utsträckt feodalism har välkomnat det som en teoretisk frigörelse ur ett alltför stelt och linjärt historiskt utvecklings-schema. Sedan det under lång tid fallit i glömska har det "asiatiska produktionssättet" i dag gjort ny lycka.¹ I vårt sammanhang är det uppenbart att den ottomanska berättelsen av Balkanhalvön ställer varje marxistisk studie av hela den europeiska historien inför frågan, huruvida det i motsats till feodalismen erbjuder en användbar vägledning ifråga om den turkiska stat som existerade på denna kontinent. Det ursprungliga syftet med Marx' begrepp är nog så klart. Det var i huvudsak avsett att förklara misslyckandet för hans egen tids viktigare utomeuropeiska kulturer att trots sina högt utvecklade kulturella prestationer i likhet med Europa kunna utvecklas mot kapitalismen. De österländska despotier som Marx ursprungligen hade i tankarna var de sentida eller samtida asiatiska väldena Turkiet, Persien, Indien och Kina — de som hade stått i centrum för Jones' undersökning. Mycket av hans bevisning hämtades i själva verket från det enskilda fallet Mogulindien, som ett decennium tidigare hade raserats av briter. I de något senare passagerna i *Grundrisse* gick Marx emellertid vidare och utsträckte tillämpningen av "asiatismen" till en mycket vid skala av samhällen, faktiskt även utanför Asien, till de amerikanska samhällsformationerna Peru och Mexiko före den spanska erövringen och även till keltiska och andra stamsamhällen. Skälet till denna begreppsmässiga glidning blir tydligt i själva textutkastet i *Grundrisse*. Marx korn att mena att den grundläggande realiteten bakom det "asiatiska produktionssättet" inte var statlig jordegendom, centraliserade bevakningsarbeten och politisk despoti, utan den "kommunala eller stamegendomen" i självförsörjande byar som kombinerade hantverk och jordbruk. Inom termerna för hans ursprungliga schema förflyttades hela tyngdpunkten i hans intresse från den byråkratiska staten därovan till de självtillräckliga byarna därnere, och när väl de senare hade betecknats som "stammässiga" och tillskrivits ett kommunalt, mer eller mindre jämlikt system för produktion och ägande, låg vägen öppen till en obegränsad utsträckning av begreppet asiatiskt produktionssätt till samhällen helt annorlunda än dem som Marx och Engels tycks ha haft i tankarna i sin brevväxling — varken "österländska" till sin belägenhet eller särskilt "civiliserade" i sin utveckling. I *Kapitalet* tvekade Marx över logiken i denna utveckling och återgick delvis till sin ursprungliga uppfattning. Därefter utvecklade emellertid både Marx och Engels teman om självförsörjande byars kommunala och stamägda jord som grunden för despotiska stater, utan någon mera omfattande bevisföring.

Idag är det påtagligt hur den aktuella diskussionen och användningen av begreppet asiatiskt produktionssätt i stor utsträckning har koncentrerats på utkastet från 1857-58 och de strödda fortsättningarna från 1875-82, varigenom man tenderat att förstärka de centrifugala tendenser i begreppet som först började uppträda i *Grundrisse*. Begreppet har egentligen brukat utvidgas åt två håll. Å ena sidan har det förskjutits långt tillbaka i tiden för att innefatta Mellersta Österns och Medelhavsområdets forntida samhällen före den klassiska epoken: det sumeriska Mesopotamien, faraonernas Egypten, det hettitiska Anatolien, det mykenska Grekland och det etruskiska Italien. Denna användning av begreppet bibehåller den ursprungliga tonvikten på en kraftfull, centraliserad stat, ofta även konstbevattnat jordbruk, och koncentrerar sig på det "allmänna slaveriet" i form av godtyckligt utvald oskolad arbetskraft som utskrivs från de primitiva landsbygdsbefolk-

¹ Två arbeten räcker som illustration, den storslagna konferensrapporten med uppsatser, *Sur le "mode de production asiatique"*, Paris 1969, som innehåller en bibliografi över ytterligare bidrag till ämnet, och den allmänna översikten i G Sofri, *Il modi di produzione asiatico*, Turin 1969. [sv. övers. [Det asiatiska produktionssättet](#)]

ningarna av en överordnad byråkratisk makt ovanför dem.² Samtidigt har man företagit en andra utvidgning i en annan riktning. Det ”asiatiska produktionssättet” har nämligen även utsträckts till att omfatta de första statsorganisationerna av helt eller halvt stammässiga samhällsformationer med en kulturnivå som ligger långt under den förklassiska antikens: de polynesiska öarna, afrikanska hövdingadömen, de amerikanska indianernas bosättningar. Denna användning upphäver normalt all betoning av omfattande bevattningsanläggningar eller en särskilt despotisk stat, och koncentrerar sig väsentligen på släktrelationer, kommunalt jordäggande och ett system av självförsörjande byar. Det betraktar hela detta produktionssätt som ett ”övergångsfenomen” mellan ett klasslöst och ett klassamhälle, ett som bibehållit många förklassdrag.³ Resultatet av dessa båda tendenser har blivit en väldig inflation i omfattningen av det asiatiska produktionssättet — kronologiskt tillbaka till civilisationens tidigaste gryning och geografiskt ut till stamorganisationernas yttersta kant. Den resulterande överhistoriska blandningen motstår alla vetenskapliga klassificeringsprinciper. En allomfattande ”asiatism” utgör inge förbättring i förhållande till en universiell ”feodalism”, ja termen är egentligen ännu lösare. Vilken seriös historisk enhet existerar mellan Mingperiodens Kina och den yngre stenålderns Irland, faraonernas Egypten och Hawaii? Det är alldeles uppenbart att sådana samhällsformationer befinner sig ofattbart långt från varandra. Melanesiska och afrikanska stamsamhällen med deras rudimentära produktionsteknik, minimala befolkning och dito överskott samt frånvaro av skriftspråk befinner sig på ljusårs avstånd från det forntida Mellanösterns starka och sofistikerade högkulturer. Dessa representerar i sin tur nivåer som uppenbart skilde sig från Orientens civilisationer under nya tidens början. Mellan dem och de senare låg det årtusendens väldiga omvälvningar inom teknik, demografi, krigföring, religion och kultur. Att blanda samman så enormt disparata historiska former och epoker under en gemensam rubrik är att hamna i samma *reductio ad absurdum* som den obegränsade utsträckningen av feodalismen ledde till.⁴ Om så många olika socioekonomiska formationer på så skiftande kulturnivåer alla trängs samman till ett enda produktionssätt, måste historiens grundläggande indelningar och förändringar härröra ur någon helt annan källa, som inte har något med det marxistiska begreppet produktionssätt att göra. Det är med en idéinflation som med en myntinflation: den leder bara till devalvering.

² Det bästa exemplet på denna tendens är Charles Parris studie, ”Proto-histoire méditerranéenne et mode de production asiatique”, i *Sur le "mode de production asiatique"*, s 169-94, som diskuterar megalitiska, kretisk-mykenska och etruskiska samhällsformationer, en uppsats som i sig är full av intresse, även om det är omöjligt att instämma i dess grundläggande klassificeringar.

³ Det i mycket förnämsta arbetet i denna riktning utgörs av Maurice Godeliers båda studier, ”La notion de 'mode de production asiatique' et les schemas marxistes d'évolution des sociétés”, i *Sur le "mode de production asiatique"*, s 47-100, och det långa ”Förordet” till *Sur les sociétés pré-capitalistes: textes choisis de Marx Engels Lénine*, Paris 1970, i synnerhet s 105-42. Den senare texten innehåller även den hittills noggrannaste och riktigaste analysen av utvecklingen av Marx' och Engels' tänkande i frågan om de ”österländska” samhällena (s 13-104). De begreppsmässiga slutsatserna av Godeliers arbeten är emellertid ohållbara. Genom att placera det ”asiatiska produktionssättet” utmed en axel där stamsamhällena utvecklas från härskarlösa till statliga organisationsformer, och därmed förflytta hela begreppet långt, långt bakåt i utvecklingens ”tid”, tvingas han paradoxalt nog att till slut åter beteckna Kinas och Indiens mäktiga kulturer under nya tidens början som ”feodala”, om än med någon tvekan, för att kunna skilja de båda åt. Logiken i hans tillvägagångssätt föreskriver lösningen, vars kraftlöshet redan har demonstrerats ovan, trots hans påtagliga olust inför detta. Se *Sur le "mode de production asiatique"*, s 90 f, och *Sur les sociétés précapitalistes* .., s 136 f. Trots besvikelsen över ”asiatismens” hela inadekvata ram, måste dock sägas att Godeliers antropologiska beskrivning av de olika faserna och formerna i stamsamhällsformationernas övergång till centraliserade statsstrukturer är ytterst upplysande.

⁴ Den mest extrema formen av denna sammanblandning återfinns naturligtvis inte i ett arbete av någon marxist utan av en mer eller mindre spenceriansk relik, K Wittfogel, *Oriental Despotism*, New Haven 1957. Detta vulgära virrvarr, som saknar all historisk känsla, vräker samman kejsartidens Rom, det tsaristiska Ryssland, hopiindianernas Arizona, Sungepokens Kina, det östafrikanska Chagganriket, mamlukernas Egypten, inkatidens Peru, det ottomanska Turkiet och det sumeriska Mesopotamien — för att nu inte tala om Bysans och Babylonien, Persien och Hawaii.

Ursäkten till det fortsatta myntandet av asiatismen ligger emellertid hos Marx själv. Det var nämligen hans gradvisa förskjutning av tyngdpunkten från den despotiska österländska staten till den självförsörjande bygemenskapen som skulle möjliggöra upptäckten av samma produktions-sätt utanför det Asien där det ursprungligen hade observerats. När väl tyngdpunkten i hans analys hade förskjutits från statens ”ideala” enhet till dess ”verkliga” grund i de underliggande, jämlika byarnas stamkommunala egendom, blev det omärkligt naturligt att assimilera stammässiga samhällsformationer och forntida stater med en ännu jämförelsevis primitiv landsbygdsekonomi i samma kategori som de moderna kulturer från vilka Marx och Engels hade utgått. Marx var som vi sett själva den förste att göra detta. Den följande teoretiska och historievetenskapliga förvirringen pekar omisskännligen mot hela begreppet ”självförsörjande by” och dess ”kommunala egendom” som den grundläggande empiriska svagheten i Marx' konstruktion. De centrala elementen i den ”självförsörjande byn” var enligt denna uppfattning en förening av lokalt hantverk och jordbruk, frånvaron av varuutbyte med yttvärlden, därmed isolering och avskildhet från statens affärer, gemensam jordegendom och i några fall även gemensamt brukande av jorden. Marx grundade sin tro på dessa landsbygdssamfund och deras egalitära egendomssystemets seghet nästan uteslutande på sina studier av Indien, där de engelska administratörerna hade rapporterat om deras existens efter den engelska erövringen av subkontinenten. I praktiken finns det emellertid inget historiskt vittnesbörd om att någon kommunal egendom existerade vare sig i Mogul- eller det eftermogulska Indien.⁵ De engelska rapporter på vilka Marx förlitade sig var produkten av koloniala misstag och misstolkningar. På samma sätt var bybornas gemensamma odling en saga; brukandet av jorden var alltid individuellt under nya tidens början.⁶ De indiska byarna var dessutom långt ifrån egalitära utan hela tiden skarpt indelade i kanter, och det gemensamma jordägande som verkligen existerade var inskränkt till de högre kasterna som på denna jord utsög de lägre kasten som arrendatorer.⁷ Marx hade i sina första kommentarer till de indiska bysystemen av år 1853 i förbigående nämnt att ”kastsystemet och slaveriet hör till bilden” och att de ”var anfrätta av kastväsendets och slaveriets gränsdragningar”, men han tycks aldrig ha fast särskilt mycket uppmärksamhet vid ”anfrättheten” hos vad han i samma meningar beskrev som ”defensiva samhällsorganisationer”.⁸ Därefter ignorerade han nästan helt det hinduistiska kastväsendets hela massiva struktur – den centrala sociala mekanismen bakom det traditionella Indiens klasskiktning. Hans följande redogörelser för dessa ”självförsörjande bygemenskaper” är praktiskt taget fria från varje hänvisning till dem.

Även om Marx trodde att det i dessa byar, om än i Indien eller Ryssland, fanns ett ärftligt politiskt ledarskap av ”patriarkalisk” typ, gick hela inriktningen i hans analys – vilken uttryckligen fastställdes i hans brevväxling med Zasulich på 1880-talet, i vilken han gillade föreställningen om en direkt övergång från ryska bykommuner till socialismen – ut på att den grundläggande karaktären hos dessa självförsörjande landsbygdssamfund var en primitiv ekonomisk *likställdhet*. Denna illusion var så mycket egendomligare som Hegel, vilken Marx i övrigt så noga följde i sina beskrivningar av Indien, var långt mera medveten än Marx själv om kastolikhetens och kastexploateringens brutala allestädesnärvaro. *Anteckningar till historiens filosofi* innehåller ett åskådligt avsnitt om ämnet medan *Grundrisse* och *Kapitalet* tiger.⁹ Kastväsendet

⁵ Se Daniel Thorner, ”Marx on India and the Asiatic Mode of Production”, *Contributions to Indian Sociology*, IX, (december 1966), s 57, en strikt och välgörande artikel.

⁶ *Ibid*, s 57.

⁷ Dumont, ”The 'Village Community' from Munro to Maine”, s 76-80; Irfan Habib, *The Agrarian System of Mughal India (1956-1707)*, London 1963, s 119-24.

⁸ Se ovan, avsnitt II

⁹ *Föreläsningar öfver historiens filosofi*, s 168 f. Hegel, som lugnt försäkrar att ”likhet i statslivet är något fullkomligt omöjligt” och att ”vi ur denna princip (låter) skillnaden i sysselsättningar och i de stånd, som bedriva den,

gjorde ju de indiska byarna – såväl före som under Marx' dagar – till en av de yttersta negationer till ett ”passivt” bondesamhälle och en social jämlikhet som fanns någonstans i världen. Indiens lantbyar var dessutom inte i någon reell mening ”avskilda” från staten ovanför dem eller ”isolerade” från dess kontroll. Det kejserliga jordmonopolet i Mogulindien stärktes av ett skattesystem som från bönderna utsög tunga skatter till staten, skatter som mestadels betalades i kontanter eller avsalugrödor som senare såldes vidare av staten, vilket begränsade också den ”ekonomiska” självtillräckligheten hos den blygsammaste landsbygds-gemenskap. Administrativt sett var de indiska byarna dessutom hela tiden underordnade den centrala staten genom att denna utsåg deras ledare.¹⁰ Långt ifrån att vara ”likgiltiga” till mogulstyret ovanför dem reste sig de indiska bönderna så småningom i jacquerier mot sitt förtryck och påskyndade direkt dess fall.

De indiska bygemenskapernas självtillräcklighet, jämlikhet och isolering var sålunda bara en myt. Både kastväsendet inom dem och staten ovanför dem lade hinder i vägen för alla företeelserna.¹¹ Den empiriska felaktigheten i Marx' bild av de indiska bygemenskaperna kunde egentligen ha härletts ur den teoretiska motsägelse som de införde i hela begreppet asiatiskt produktionssätt. Existensen av en kraftfull, centraliserad stat förutsätter nämligen enligt den historiska materialismens mest elementära grundsatser, en utvecklad klasskiktning medan en, förhärskande kommunal byegendom faktiskt implicerar en förklassig eller en klasslös samhällsstruktur. Hur skulle detta egentligen gå ihop? På samma sätt var Marx' och Engels' ursprungliga framhävande av betydelsen hos den despotiska statens offentliga bevakningsarbeten helt oförenligt med deras senare betonande av bygemenskapernas självständighet och självtillräcklighet. Det förra förutsatte ju nämligen den centrala statens direkta ingripande i byarnas lokala produktionscykel - den mest långtgående antitesen till deras ekonomiska isolering och oberoende.¹² Kombinationen av en starkt despotisk stat och jämlika bygemenskaper är sålunda begreppsmässigt otrolig; politiskt, socialt och ekonomiskt utesluter de egentligen varandra. Varhelst det finns en kraftfull central stat existerar det en utvecklad social differentiering, och det finns alltid en härva av utsugning och olikhet som sträcker sig ner till produktionens lägsta enheter. Grundsatserna om ”kommunal” eller ”stamegendom” och ”självtillräckliga byar”, vilka beredde vägen för den senare inflationen i asiatiskt produktionssätt, kan inte överleva en kritisk granskning. Deras bortförskaffande befriar betraktandet av ämnet från den falska problemställning som stammässiga eller forntida samhällsformationer erbjuder. Vi återförs därmed till den ursprungliga blickpunkten för Marx' uppmärksamhet, nämligen de stora asiatiska väldena under nyare tid. Det var dessa som var de österländska despotier, karaktäriserade av frånvaron av privat jordäggande, som utgjorde

behaga oss”, kunde inte desto mindre hålla inne med sitt avståndstagande till det indiska kastväsendet, där ”individens väsentligen genom bördens tillhör ett stånd och är därvid bunden. Därigenom faller just här det konkreta liv, som vi se uppstå, tillbaka i döden, och bojan hämmar det liv, som just ville frambyta.”

¹⁰ ”Över hela landet var byarnas toppskikt förbundet med staten och medintressenter i detta utsugningssystem. I varje by bestod bottenkiktet av oberörbara, som hårt pressades ut mot överlevnadsmöjligheternas gräns. Utsugningen utanför byn sanktionerades genom militärt våld och det inom byn av kastväsendet och dess religiösa sanktioner.” Angus Maddison, *Economic Growth and Class Structure. India and Pakistan since the Moghuls*, London 1971, s 27. Se redogörelserna i Dumont, ”The 'Village Community' from Munro to Maine”, s 74 f, och Habib, *The Agrarian System of Moghul India*, s 328-38.

¹¹ Man skulle faktiskt kunna säga att det enda riktiga elementet i Marx' bild av de indiska byarna var deras förening av hantverk och odling, men detta drag är gemensamt för praktiskt taget alla förindustriella agrarsamhällenas i världen, oberoende av produktionssätt. Det avslöjade ingenting specifikt om den asiatiska landsbygden. I Indien uteslöts det dessutom heller inte ett avsevärt varuutbyte som gick ut över byn, vid sidan av det lokala arbetsmönstret.

¹² Thorner pekar på ännu en motsägelse. Marx ansåg det indiska kommunala ägandet vara den äldsta formen av agrar egendom i världen, det som utgjorde utgångspunkten för och nyckeln till alla senare typer av byutveckling, samtidigt som han även vidhöll att de indiska byarna i grunden var stagnerade och ickeevolutionära. Därigenom utförde han cirkelns kvadratur. Se ”Marx on India and the Asiatic Mode of Production”, s 66.

startpunkten för Marx' och Engels' brevväxling om den asiatiska historiens problem. Om nu ”bygemenskaperna” försvinner för den moderna historievetenskapens prövning, vilken dom faller den då över ”bevattningsstaten”?

Vi bör nämligen minnas att de båda centrala karaktärsdrag som Marx och Engels ursprungligen uppmärksammade hos den orientaliska staten var frånvaron av privat jordäggande och existensen av omfattande offentliga bevattningsanläggningar. Det förra förutsatte det senare, ty det var statens uppbyggnad av stora konstbevattningsssystem som möjliggjorde härskarens monopol på åkerjord. Förbindelsen mellan de båda var grunden till den asiatiska historiens jämförelsevis stagnerade karaktär, den gemensamma grunden för alla orientaliska välden som dominerade den. Vi måste nu fråga oss huruvida det empiriska material som i dag står till buds styrker denna hypotes. Svaret är att det inte gör det. Det kan tvärtom sägas, att de båda företeelser som Marx och Engels urskilde som nycklar till den asiatiska historien paradoxalt nog representerar *alternativa* och inte *sammanfallande* utvecklingsprinciper. I mycket grova drag kan sägas att de historiska vittnesbörden visar, att de stora orientaliska välden under nya tidens början som det ursprungligen var fråga om, de som karaktäriserades genom frånvaron av privat jordäggande — Turkiet, Persien och Indien — aldrig hade några offentliga bevattningsanläggningar av betydelse, medan det som ägde större bevattningsssystem, nämligen Kina, tvärtom kännetecknades av privat jordäggande.¹³ De båda delarna i den kombination som Marx och Engels uppställde divergerade sålunda snarare än sammanföll. Ryssland, vilket upprepade gånger införlivades med Orienten som ett exempel på ”asiatisk despoti”, hade heller aldrig något mera omfattande bevattnings-system och saknade heller aldrig privat jordegendom.¹⁴ Den likhet som Marx och Engels urskilde mellan alla stater som de betraktade som asiatiska var förrådiska och i stor utsträckning produkten av deras egen ofrånkomliga brist på information vid en tid, då de historiska studierna av Österlandet just hade inletts i Europa. Ingenting är faktiskt mera påtagligt än den grad i vilken de praktiskt taget *en bloc* övertog en traditionell europeisk syn på Asien och med få variationer förde den vidare. De båda viktigare innovationer som de införde — vilka båda som vi sett hade föregripits av tidigare författare — var den självtillräckliga bygemenskapen och bevattningsstaten, vilka båda på olika sätt skulle visa vara vetenskapligt osunda. Det kan till och med sägas att Marx och Engels i vissa avseenden föll tillbaka i förhållande till sina föregångare i traditionen av europeiska reflexioner om Asien. Jones var mera medveten om de politiska variationerna mellan

¹³ Detta kommer att diskuteras nedan.

¹⁴ Historien om Rysslands succesiva ”lokalisering” i det västerländska politiska tänkandet alltsedan renessansen är i sig ett betecknande och avslöjande ämne, som vi här inte har utrymme att mer än flyktigt beröra. Machiavelli betraktade fortfarande Ryssland som antikens klassiska ”Skytien”, ”ett kallt och fattigt land där det finns fler människor än vad jorden kan föda, så att de tvingas att flytta därifrån; mycket driver dem att ge sig av och intet att stanna kvar”. Det låg sålunda utanför gränserna till Europa, som för honom slutade vid Tyskland, Ungern och Polen, bålverken mot nya barbarinvasioner på kontinenten. Se *Il principe e Discorsi ...*, s 300. Bodin å andra sidan innefattade ”Moskoviet” i Europa, men särskilde det som kontinentens enda exempel på ”despotisk kungamakt”, till skillnad från det konstitutionella mönstret i det övriga Europa, vilket eljest stod i kontrast till Asiens och Afrikas. Se *Les six livres de la république*, s 201: ”Även i Europa härskar furstarna i Tatariet och Moskoviet över undersåtar som kallas kholopi, det vill säga slavar.” Montesquieu berömde däremot två århundraden senare den ryska regeringen för att ha brutit med despotins seder: ”Märk med vilken flit den moskovitiska regeringen söker frigöra sig från en despoti, som är en ännu tyngre börda för den själv än för dess folk.” Han hyste inget tvivel om att Ryssland nu var en del av sedegemenskapen: ”Peter I gav Europas skick och seder åt en av Europas nationer, och gjorde därigenom vinster som han själv inte hade väntat.” Se *De l'esprit des lois*, I, s 66 och 325 f. Dessa diskussioner var naturligtvis inte utan återverkningar i själva Ryssland. Katarina II deklarerade officiellt i sin berömda *Nakaz*: ”Ryssland är en europeisk makt.” Det var därefter få tänkare som ifrågasatte detta anspråk. Men Marx och Engels, som båda var djupt skärrade av 1848 års tsaristiska kontrarevolution, återopade upprepade gånger anakronistiskt tsarismen som en ”asiatisk despoti” och förenade Indien med Ryssland i en gemensam smädelse. Den allmänna hållningen i särskilt Marx' åsikter om Rysslands historia och samhälle saknar ofta balans och kontroll.

Orientens stater, Hegel insåg klarare kasternas betydelse i Indien, Montesquieu ådagalade ett klarare intresse för Asiens religiösa och rättsliga system. Ingen av dessa författare identifierade lika nonchalant som Marx Ryssland med Österlandet, och alla demonstrerade en mera seriös kunskap om Kina.

Marx' kommentarer om Kina erbjuder verkligen en avslutande illustration till begränsningarna i hans förståelse av den asiatiska historien. Utelämnat som det var från Marx' och Engels' viktigare diskussioner om det asiatiska produktionssättet, vilket i huvudsak rörde sig kring Indien och den islamska världen, var Kina därmed inte utestängt från deras begrepps värld.¹⁵ Både Marx och Engels refererade upprepade gånger till Kina i termer som var skiljaktiga från deras allmänna karaktärisering av Orienten. Faktum är att deras antydningar var om möjligt speciellt grundlösa. Det ”orubbliga himmelska kejsardömet” var ett fäste för ”ärkereaktionen och ärkekonservatismen” och ”Europas själva motsats”, inneslutet i en ”barbarisk och hermetisk isolering från den civiliserade världen”. Den ”ruttnande halvcivilisationen” hos ”världens äldsta imperium” inpräglade en ”nedärvd stupiditet” hos dess befolkning. ”Vegeterande i tidens käftar” var det en ”representant för den föråldrade världen” som strävade efter att ”bedra sig själv med illusioner om en himmelsk fullkomlighet”.¹⁶ I en typisk artikel från 1862 tillämpade Marx åter sina standardformuleringar om den österländska despotin och det asiatiska produktionssättet på det kinesiska väldet. I sina kommentarer till Taipingupproret anmärkte han att Kina, ”detta levande fossil”, nu skakades av en revolution, och tillade: ”Det finns inget extraordinärt i detta fenomen, eftersom de österländska väldena uppvisar en beständig orörlighet i sin sociala bas och en rastlös växling mellan de personer och folkslag som bemäktigar sig den politiska överbyggnaden.”¹⁷ De intellektuella följderna av denna uppfattning är särskilt påtagliga i Marx' bedömning av själva Taipingupproret — den största enskilda resning som de utsugna och förtryckta massorna någonstans i världen företog under hela 1800-talet. Marx visade nämligen paradoxalt nog den största fientlighet och hätskhet mot Taipingrebellerna, som han faktiskt beskrev på följande sätt: ”Det är en ännu större styggelse för folkets massor än för de gamla härskarna. Deras bestämmelse tycks inte vara någon annan än att mot den konservativa stagnationen ställa ett välde av grotesk förstörelse och vämjelig karaktär, en förstörelse helt utan någon ny, konstruktiv kärna.”¹⁸ Taipingupproresmännen, som var rekryterade från ”traselement, kringstrykare och dåligt folk”, som fått ”fria händer att begå alla tänkbara våldsdåd mot kvinnor och flickor”, ”hade efter tio års skrämig pseudoaktivitet förstört allt och åstadkommit ingenting”.¹⁹ En sådan, från engelska diplomatiska rapporter okritiskt övertagen vokabulär, visar klarare än någonting annat den klyfta av oförståelse som skilde Marx från det kinesiska samhällets realiteter. I praktiken tycks varken Marx eller Engels ha ägnat den kinesiska historien särskilt mycket studium och eftertanke. Deras egentliga upptagenhet fanns på annat håll.

Moderna försök att utifrån den splittrade kvarlåtenskap som Marx och Engels lämnat bygga en utvecklad teori om det ”asiatiska produktionssättet”, vare sig det sker på den ”stamkommunala”

¹⁵ Det har stundom föreslagits att Marx' utelämnande av Kina i 1853 års första diskussioner om den asiatiska despotin kunde bero på det faktum att han kände till, att det på 1800-talet existerade privat jordegendom i det kinesiska kejsardömet. I en artikel från 1859 citerar Marx en engelsk rapport, vilken bland annat nämner existensen av bondeäggande i Kina, ”Trade with China”, Marx on China, London 1968, s 91. Det finns även en formulering i *Kapitalet* som implicerar att ägosystemet i de kinesiska byarna var mera utvecklat — dvs mindre kommunalt — än i de indiska byarna, *Kapitalet*, III, s 521. Som de ovan diskuterade formuleringarna emellertid visar gjorde Marx uppenbarligen inte någon allmän åtskillnad mellan Kina och Orienten.

¹⁶ Marx/Engels, *On Colonialism*, s 13-16, 111 och 118.

¹⁷ ”Chinesisches”, *Werke*, 15, s 514.

¹⁸ Ibid. Faktum är att Taipings ”himmelska kungadöme” innehöll ett brett utopiskt program av egalitär natur.

¹⁹ Ibid, s 515. Puritansk försakelse och disciplin ålades naturligtvis formellt Taipings gemene man.

eller den ”hydraulisk-despotiska” vägen — är sålunda i grunden missriktade. De undervärderar såväl vikten av de tidigare problemställningar som Marx och Engels accepterade som utsattheten i de begränsade modifikationerna som de tillförde dem. Även när det avskärs från sina bymyter lider det ”asiatiska produktionssättet” fortfarande av den inneboende svagheten att huvudsakligen fungera som en allmän restkategori för ickeuropeisk utveckling, vilken blandar drag från skilda samhällsformationer till en enda, otydlig urform.²⁰ Den påtagligaste och mest uppenbara störning som en sådan procedur gav upphov till är den ”stationära” karaktär som ständigt tillskrivits de asiatiska samhällena. Faktum är att frånvaron av en feodal dynamik av västerländsk typ i de stora orientaliska världena inte innebär att deras utveckling därför varit enbart stillastående eller kretsformig. Mycket stora förändringar och framsteg karaktäriserade Asiens historia under nya tidens början även om de inte utmynnade i någon kapitalism. Denna relativa okunnighet frambringade illusionen om en ”stationär” eller ”identisk” karaktär hos de österländska världena, när det i dag ju är deras *mångfald* och *utveckling* som naturligt fångar historikernas uppmärksamhet. Utan att våga komma med något annat än de kortaste antydningar är kontrasten mellan de islamska och kinesiska socioekonomiska systemen i det Asien som Marx och Engels ursprungligen sysslade med värt att notera. Bådas epokgörande expansion hade faktiskt varit enorm och upphört vid en relativt närliggande tidpunkt. Den islamska civilisationen fick sin geografiskt maximala utbredning i början av 1600-talet när man nått Sydostasien och omvänt det mesta av Indonesien och Malaya, samtidigt som det framför allt under samma epok existerade de tre mäktiga islamska världena som det ottomanska Turkiet, det safavidiska Persien och Mogulindien utgjorde, där alla tre hade den största ekonomiska rikedom och militära makt. Den kinesiska kulturens största utbredning och högsta blomstring uppnåddes på 1700-talet, när Mongoliets, Sinkiangs och Tibets vidsträckta arealer erövrades av Chingdynastin och befolkningen på ett århundrade fördubblades till en nivå som låg fem gånger över den som uppnått trehundra år tidigare. Ändå var de bådas socioekonomiska strukturer och statssystem anmärkningsvärt olika inom sina högst skilda geografiska ramar. Vi kommer i de följande anmärkningarna inte att försöka ställa den centrala frågan om definitionen av de grundläggande *produktionssätt* och deras sammansatta kombinationer som konstituerade de olika samhällsformationerna i den islamska och kinesiska historien. Den allmänna termen ”civilisation” kommer här helt enkelt att användas som ett lämpligt verbalt stöd för att dölja dessa konkreta, olösta problem. Men även utan att de direkt dryftas kan vi presentera vissa preliminära kontraster, som får bli föremål för en nödvändig och oundviklig senare korrigering.

²⁰ Ernest Mandel understryker med rätta att dess egentliga och ursprungliga funktion för Marx och Engels var att skapa en förklaring till ”det som är specifikt i Orientens utveckling jämfört med Väst- och Sydeuropas”, *Marx ekonomiska tänkande*, Uddevalla 1973, s 97. Denna bok innehåller en intelligent marxistisk kritik av det asiatiska produktionssättets ”stamkommunala” versioner, s 92-106. Den lider emellertid av en överdriven tilltro till dess ”hydrauliska” varianter. Mandel förebrår med rätta Godelier och andra för att de ”omärkligt reducerar det ’asiatiska produktionssättets’ karaktäristiska drag till sådant som kännetecknar alla första uttryck för staten och den härskande klassen i ett samhälle som ännu väsentligen har sin grund i bygemenskapen”, s 96, och understryker helt riktigt att ”Marx och Engels med det ’asiatiska produktionssättet’ inte bara avsåg något ’primitivt’ indiskt eller kinesiskt samhälle i förhistoriens dimma, utan *det indiska och det kinesiska samhället sådana de på 1700-talet mötte det europeiska industrikapitalet*, när de erövrades (Indien) eller massivt penetrerades (Kina) av detta kapital”, (s 97) — ett samhälle som ”ingalunda är primitivt i den meningen att det skulle sakna klart avgränsade och etablerade samhällsklasser”, s 98. Men han bortser från att Marx själv i hög grad var källan till denna förvirring. I sin förnyade betoning av bevakningsfunktionernas centrala, av en högt utvecklade, ja överförstora stat utförda, roll för det asiatiska produktionssättet är Mandel otillräckligt medveten om denna faktiska bräcklighet.

IV

De muslimska väldena under den nya tidens första del, av vilka det ottomanska var det för Europa mest synbara, hade ett långt institutionellt och politiskt förflutet bakom sig. Den ursprungliga arabiska modellen för erövring och omvändelse hade nämligen gett den islamska historien en viss riktning som den senare tycks ha följt relativt troget. Ökennomader och stadsköpmän var de båda samhällsgrupper som, fastän de båda ursprungligen tillbakavisat honom, garanterade Muhammeds framgång i Hedjaz. Hans läror tillhandahöll just ett ideologiskt och fysiskt bindemedel för ett samhälle vars klan- och släktband alltmer sönderlets av klassplitt-ring på gatorna och stamfejder i sanden i takt med att varuutbytet upplöste traditionella vanor och band utmed halvöns norra handelsvägar.¹ Beduinstammarna i Arabien hade liksom praktiskt taget alla nomadiska herdefolk förenat individuellt boskapsägande med kollektivt utnyttjande av jorden; privat jordäggande var okänt i Nordarabiens öknar lika mycket som Centralasien.² De för-mögna köpmännen och bankirerna i Mekka och Medina ägde å andra sidan jord både i städernas utkanter och på den omedelbart omgivande landsbygden.³ Med de första islamska segrarna, i vilka båda grupperna deltog, återspeglade dispositionen av den erövrade jorden i stort sett stadsbornas uppfattningar. Muhammed sanktionerade en uppdelning av bytet, däribland jorden, bland de trogna. Men när de arabiska arméerna svepte fram över Mellersta östern i de stora islamska djihad efter Muhammeds död på 600-talet, började beduintraditionerna åter att befästas i ny form. Till att börja med blev de kungliga eller fientliga godsens i de med vapenmakt betvingade bysan-tiska och persiska väldena konfiskerade och omhändertagna av den islamska gemenskapen, *umma*, ledd av en kalif som övertagit profetens myndighet. Jord tillhörande otrogna som gått med på kapitulation kvarlämnades i deras ägo och underkastades erläggandet av en tribut, medan de arabiska soldaterna garanterades arrenden, *gat'ia*, på de konfiskerade domänerna eller kunde utanför Arabien köpa egen jord, som var underlagd ett religiöst tionde.⁴

I mitten av 700-talet hade det emellertid uppstått en mer eller mindre likformig jordskatt, *charaj*, vilken alla odlare måste betala till kalifatet oberoende av sin tro, samtidigt som de otrogna där-utöver fick betala en särskild personskatt, *jizya*. På samma gång undergick kategorin ”underkuvad jord” en påtaglig utvidgning på den ”kapitulerade” jordens bekostnad.⁵ Dessa förändringar fastslogs genom det formella upprättandet under Omar II (717-20) av doktrinen om att all jord genom erövrarens rätt var suveränens egendom, och att alla undersåtar på den måste betala arrende till kalifen. ”I sin fullt utvecklade form innebär detta *faj*-begrepp (byte), att staten i alla underkuvade länder åt sig reserverar den absoluta egendomsrätten över all jord.”⁶ Den muslimska världens vidsträckta, nyförvärvade territorier var fortsättningsvis sålunda teoretiskt sett kalifatets egendom, och trots många varierande tolkningar och lokala avvikelser blev det statliga jordmono-polet hädanefter ett traditionellt juridiskt rättesnöre för islams politiska system, från de umajjadiska och abbasidiska staterna till det ottomanska Turkiet och det safavidiska Persien.⁷ Marx' ursprungliga misstanke att principens spridning i Asien till stor del berodde på den islamska

¹ Angående den sociala bakgrunden till islams uppkomst se Montgomery Watt, *Muhammed at Mecca*, Oxford 1953, s 16-20, 72-79, 141-44 och 152 f.

² B Lewis, *The Arabs in History*, London 1950, s 29.

³ F Løkkegaard, *Islamic Taxation in the Classical Period*, Köpenhamn 1950, s 20 och 32.

⁴ R Mantran, *L'expansion musulmane (VIIe-XIe siècles)*, Paris 1969, s 105 f och 108 ff; Lewis, *The Arabs in History*, s 57.

⁵ Løkkegaard, *Islamic Taxation in the Classical Period*, s 77.

⁶ Ibid, s 49.

⁷ R Levy, *The Social Structure of Islam*, s 401, och X de Planhol, *Les fondements géographiques de l'histoire de l'islam*, s 54.

erövringen var sålunda inte helt ogrundad. Den faktiska tillämpningen var naturligtvis nästan alltid lös och ofullständig, särskilt under den islamska historiens tidigare epoker — de egentliga ”arabiska” århundradena, efter hedjran. Ingen politisk apparat var nämligen på den tiden förmögen att framtvunga en fullständig och effektiv statlig kontroll över all jordbruksegendom. Själva den juridiska existensen av ett sådant monopol blockerade dessutom också uppkomsten av exakta och entydiga kategorier om jord-*egendom*, eftersom begreppet ”egendom” alltid inbegriper mångfald och negation. Överflödet hos en enda ägare förhindrar den nödvändiga indelning som ger ägandet dess fasta gränser och kanter.

Som det ofta har påpekats karakteriserades den islamska rättens inställning till jordegendom därför ständigt av ”vacklan” och ”kaos”.⁸ Denna förvirring ökade genom den muslimska rättsskipningens religiösa karaktär. Den heliga lag, *sjar*, som utvecklades under det andra seklet efter hedjran och formellt antogs av det abbasidiska kalifatet, innefattade ”en fullständig kärna av religiösa plikter, summan av Allahs bud som reglerar varje muslims liv i alla dess aspekter”.⁹ Just av detta skäl sönderslets tolkningen av teologiska dispyter mellan rivaliserande skolor. Och fast dess anspråk i praktiken var universella, existerade det världsliga regementet i praktiken inom ett eget välde. Suveränen åtnjöt praktiskt taget obegränsad rätt att ”komplettera” den heliga lagen i frågor som direkt berörde staten — framför allt krig, politik, beskattning och brott.¹⁰ Det fanns sålunda i det klassiska islam en ständig klyfta mellan juridisk teori och rättslig praktik, det oundvikliga uttrycket för motsättningen mellan den världsliga staten och den religiösa gemenskapen i en civilisation som saknade varje åtskillnad mellan kyrka och stat. Det fanns hela tiden ”två rättvisor” fungerande inom *umman*. Mångfalden av religiösa skolor inom rättsskipningen omöjliggjorde dessutom varje systematisk kodifiering ens av den heliga lagen. Följden blev ett hinder för uppkomsten av all slags överskådlig och exakt rättslig ordning. På det agrara området utvecklade *sjar* praktiskt taget inga klara och specifika egendomsbegrepp, medan den administrativa praktiken ändå utan relation därtill ofta dikterade normer.¹¹ Utöver härskarens yttersta anspråk på all jord rådde det därför vanligen en extrem juridisk osäkerhet om jorden. Efter de inledande arabiska erövringarna i Mellersta östern lämnades de lokala bönderna vanligen i ostörd besittning av sina jordstycken. I egenskap av *charaj*-jord betraktades dessa som en del av erövrarens *faj* och var därmed formellt statlig egendom. I praktiken fanns det i de flesta regioner föga inskränkningar i — eller omvänt, garantier för — deras disponering av de bybor som brukade dem, medan i andra områden som Egypten den statliga egendomsrätten genomdrevs mycket noga.¹² På samma sätt var den *qat'ia* som under umajjadepoken fördelades till de islamska soldaterna i teorin emfytetiska arrenden av offentliga domäner, men kunde i praktiken bli personliga län med en status som stod äganderätten nära. Å andra sidan fanns hos sådan *qat'ia* och andra former av individuellt innehav delbar arvsrätt, vilket vanligen förhindrade uppbyggandet av stora ärftliga gods inom den heliga lagens ram. En ständig tvetydighet och improvisation brukade göra jordegendomen osäker inom den muslimska världen.

Den naturliga följderna av bristen på stabil, privat jordegendom blev en ekonomisk förödelse av jordbruket inom de stora islamska världena. I ytterlighetsfall kunde denna vanliga företeelse anta

⁸ Se de karaktärisiska sidoreplikerna i Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classical Period*, s 44 och 50.

⁹ J Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964, s I f och 200 f.

¹⁰ Ibid, s 54 f och 84 f.

¹¹ Ibid, s 142: ”Den islamska rättsteorin har sålunda utvecklat enbart några rudiment till en särskild lag om fast egendom; jordbesittningens villkor vari praktiken ofta skilda från teorin och varierade med tid och plats.”

¹² Claude Cahen, *L'islam des origines au début de l'empire ottomane*, Paris 1970, s 109. Angående de allmänna jordbruksförhållandena under denna epok se s 107-13. Cahens bok är den mest solida senare syntesen av islams arabiska epok.

formen av en ”beduinisering” av stora områden med fast jordbruk, vilka under inflytande av nomadinvasioner eller militär ödeläggelse återgick till att bli torra buskmarker och ödemarker. De första arabiska erövringarna i Mellersta östern och Nordafrika tycks till en början ha bevarat eller återställt förut existerande jordbruksmönster, även om de inte lade något särskilt till dem. De följande vågor av nomadinvasioner som interfolierade islams utveckling verkar emellertid att ofta ha fungerat varaktigt ödeläggande genom sin effekt på den fasta odlingen. De två extremaste fallen skulle visa sig vara hilal-folkets förödelse av Tunisien och den turkiska beduiniseringen av Anatolien.¹³ I denna mening skulle den allmänna historiska kurvan stadigt peka nedåt. Från början upprättades det emellertid praktiskt taget överallt en permanent uppdelning mellan jordbruksproduktion och urban överskottstilläggelse, förmedlad genom statens tribut-struktur. På landsbygden uppkom vanligen ingen direkt relation mellan herre och bonde. Staten hyrde i stället ut vissa rättigheter till agrar utsugning till militära eller civila funktionärer, som var bosatta i städerna — framför allt insamlandet av jordskatten, *charaj*. Resultatet blev arabernas *iqta*, föregångaren till ottomanernas senare *timar* och mogulernas *jagir*. En abbasidisk *iqta* var egentligen jordförläningar åt krigare, som tog formen av rättighet över skatteintäkterna, vilka pressades ur småbönder och gick till i städerna bosatta räntenärer.¹⁴ De bujidiska, seldsjukiska och tidigare osmanska staterna utkrävde militär tjänst från innehavarna av dessa räntor eller dessas senare versioner, men systemets naturliga tendens gick hela tiden mot en degeneration med parasitisk skatteförpaktning — den senare ottomanska epokens *iltizam*. Också under strikt central kontroll reproducerade det genom de på annat håll boende ägarnas kommersialiserade exploateringsrättigheter filtrerade, statliga jordägomonopolet en allmän miljö av rättslig obestämdhet, och uteslöt varje positiv förbindelse mellan den som profiterade på och den som brukade jorden.¹⁵ Sålunda underhölls och återställdes i bästa fall de stora bevattningsanläggningar från tidigare regimer; i värsta fall förstördes eller försumrades de. De första seklerna av umajjadiskt och abbasidiskt styre bevittnade ett allmänt underhåll av de ärvda kanalerna i Syrien och Egypten och en viss utvidgning av det underjordiska qanat-nätet i Persien. Men redan på 900-talet var det mesopotamiska kanalsystemet i förfall; landet höjde sig och vattenvägar övergavs.¹⁶ Inget nytt bevattningssystem skapades som kunde jämföras med antikens Jemendammarna, vilkas förfall blev en passande prolog till islams födelse i Arabien.¹⁷ Den enda viktiga uppfinningen till lands efter den arabiska erövringen av Mellersta östern var väderkvarnen, som dock var en persisk innovation

¹³ Ibid, s 103, trycker på skillnaden mellan de första erövringarna på 600-talet och nomadernas senare ödeläggelser, och tenderar att som den värsta av de senare betrakta 1200-talets ickeslamska mongolinvasioner, s 247. de Planhol är mycket mera svepande. För en åskådlig redogörelse för beduiniseringen av det islamska jordbruket i allmänhet se *Les fondements géographiques de l'histoire de l'islam*, s 35 ff.

¹⁴ Angående *iqtas* skiftande form och funktion se C Cahen, ”L'évolution de l'iqta du XIe et XIIe siècle”, *Annales ESC*, januari—mars 1953, (nr 1), s 25-52.

¹⁵ Se de minnesvärda sidorna i Planhol, *Les fondements géographiques...*, s 54-57. Ibn Chaldun slog med karaktäristisk avsky samman bönder med herdar i en båda omfattande smädelse om de agrara landsändarnas primitiva invånare. Som Goitein anmärker stod för honom ”både fellah och beduin utanför civilisationens sfär”. Se *A Mediterranean Society*, I, s 75.

¹⁶ D och J Sourdel, *La civilisation de l'islam classique*, Paris 1968, s 272-87, ger en översikt av bevattningsanläggningarnas betydelse och öde under umajjadernas och abbasidernas epoker, se i synnerhet s 279 och 289. De understryker att det irakiska konstbevattningssystemet befann sig i fullständigt förfall långt före mongolinvasionerna, vilka senare ofta har getts skulden för deras sammanbrott. Persiens underjordiska *qanater* hade mer än tusen år på nacken vid den islamska erövringen, och har utgjort ett huvudelement i den akemeniska staten. Se H Goblot, ”Dans l'ancien Iran, les techniques de l'eau et la grande histoire”, *Annales ESC*, maj juni 1963, s 510 f.

¹⁷ De stora Maribdammarnas outhärdliga undergång i Jemen sammanföll med 500-talets förflyttning av ekonomisk och social verksamhet från södra till norra Arabien. Engels var medveten om den bakomliggande betydelse som Jemens tillbakagång hade för islams utbredning i Hedjaz, även om han oriktigt antedaterade den och alltför exklusivt tillskrev den etiopiska invasioner. Se Marx-Engels, *Selected Correspondance*, Moskva 1965, s 82 f.

från provinsen Sistan, och den blev tydligen så småningom av större nytta för det europeiska jordbruket än för det islamska. Likgiltigheten och föraktet för jordbruket förhindrade till och med en stabilisering av livegenskapen. Arbetskraften betraktades aldrig av den utsugande klassen som så dyrbar, att en bindning av bönderna blev någon högsta önskan. Under dessa betingelser stagnerade eller sjönk jordbrukets produktivitet i de islamska länderna undan för undan, och resulterade ofta i ett agrart landskap av ”ödslig slätstrukenhet”.¹⁸

Två viktiga undantag bestyrker vart och ett på sitt sätt de allmänna regler som landsbygden var underkastad. Å ena sidan var nedre Irak under abbasidernas välde på 700-talet platsen för plantager med socker, bomull och indigo, som av Basraköpmän organiserades som utvecklade kommersiella företag på nyodlad träskmarksjord. Den rationella exploateringen i denna plantageekonomi, ett förebildande av den europiska kolonialismens senare sockerkomplex i nya världen, befann sig långt från det allmänna mönstret av indolent skatteinkrävande, men så baserades det också på en omfattande användning av från Zanzibar importerade afrikanska slavar. Agrart slaveri var emellertid alltid främmande för det islamska jordbruket i dess helhet, och de irakiska plantagerna förblev en isolerad episod som endast underströk frånvaron av någon motsvarande kapitalisering av produktionen på annat håll.¹⁹ Det är å andra sidan värt att notera, att trädgårds-skötseln alltid intog en särställning inom de islamska jordbrukssystemen från Andalusien till Persien, nådde en hög teknisk nivå och inspirerade specialister till avhandlingar om örter och buskar.²⁰ Skälet var betecknande: trädgårdar och fruktodlingar var vanligen koncentrerade till städer och förorter och var därmed särskilt undantagna från det av traditionen föreskrivna statliga jordägandet, vilket alltid hade tillåtit privat egendom av stadsmark. Trädgårdsodlingen utgjorde sålunda en motsvarighet till industrins ”lyx”-sektor som omhulldades av de rika och mäktiga, och som fick del av prestige hos städerna, i skuggan av vars minareter och palats de ömt vårdade trädgårdarna växte.

Den islamska världen var nämligen alltifrån de första arabiska erövringarna ett väldigt, sammanlänkat system av städer som åtskildes av en försummad och ringaktad landsbygd. Den muslimska civilisationen, född som den var i transitstaden Mekka och mottagare av det metropolitanska arvet från den yngre Medelhavskulturen och Mesopotamien, var ofelbart urban, och gynnade från första början varuproduktion, handelsföretag och penningcirkulation i de städer som den knöt samman. Ursprungligen upprättade de arabiska nomader som erövrade Mellersta östern sina egna militärläger i öknen, på gränsen till redan existerande huvudstäder, läger som senare ofta själva blev viktiga städer — Kufa, Basra, Fostat, Kairuan. Med det islamska väldets stabilisering från Atlanten till Persiska viken uppträdde sedan i kalifatets mest privilegierade regioner en stadstillväxt av en snabbhet och ett omfång som kanske saknade motstycke. Enligt en sentida (och utan tvivel överdriven) beräkning, skulle staden Bagdad på mindre än ett halvt sekel, från 762 till 800, ha vuxit till en befolkning om två miljoner.²¹ Denna till vissa platser koncentrerade urbani-

¹⁸ Uttrycket är de Planhols, *Les fondements géographiques...*, s 57. En mer optimistisk beskrivning finns i C Cahen, ”Economy, Society, Institutions”, *The Cambridge History of Islam*, II, Cambridge 1970, s 511 ff. de Planhol sammansmälter på ett okritiskt sätt islamska jordbruksmönster med den klassiska antikens och gör överdrivna generaliseringar, men hans konkreta geografiska analyser av de slutliga följderna av det muslimska föraktet för odling är ofta av betydande styrka.

¹⁹ Beträffande Zanjkolonierna se Lewis, *The Arabs in History*, s 103 f.

²⁰ Planhol, *Les fondements géographiques...*, s 57; André Miguel, *L'islam et sa civilisation, VIIe—XXe siècles*, Paris 1968, s 130 och 203; samt Irfan Habib, ”Potentialities of Capitalist Development in the Economy of Mughal India”, *The Journal of Economic History*, XXIX, (mars 1969), s 46 f och 49.

²¹ M Lombard, *L'islam dans sa première grandeur (VIIe—XIe siècles)*, Paris 1972, s 121. G von Grunebaum, *Classical Islam*, London 1970, s 100, uppskattar däremot Bagdads befolkning till 300 000. Cahen bedömer det som omöjligt att med någon exakthet fastställa storleken hos någon stad som Bagdad under denna period, se ”Economy,

sering återspeglade delvis umajjad- och abbasidepokernas ”guldrusch”, när de egyptiska och persiska skattkamrarna släpptes ut i cirkulationen, den sudanesiska produktionen styrdes in i den muslimska världen och gruvdriften gjorde påtagliga framsteg genom amalgameringsmetoden. Delvis var den resultatet av att det skapats ett enhetligt handelsområde av interkontinentala dimensioner. Den arabiska köpmannaklass som red på denna våg av kommersiellt välstånd var respekterad och ärad av den heliga lagen och samhällsopinionen. Köpmannens och fabriksidkarens yrken sanktionerades av Koranen, som aldrig satte profit och fromhet i motsättning till varandra.²² Den islamska handelns finansiella och organisatoriska verktyg blev snart högst avancerade. Det var faktiskt i Mellersta östern som institutionen *commenda*, som senare skulle komma att spela en så viktig roll i det medeltida Europa, först uppfanns.²³ De arabiska handelsmännen nöjde sig heller inte med att hämta sina rikedomar från karavanvägarna över land. Få sidor är mera slående hos den tidigare islamska expansionen än den hastighet och lätthet med vilken öknens araber kom att behärska havet. Medelhavet och Indiska oceanen återförenades till ett sammanhängande sjöhandelssystem för första gången sedan den hellenistiska epoken, medan den muslimska skeppsfarten under det abbasidiska kalifatet dristade sig ut på haven hela vägen från Atlanten till Kinesiska sjön. Den islamska världen med sin vågmästarställning mellan Europa och Kina behärskade handeln mellan öst och väst. De genom handeln samlade rikedomarna stimulerade i sin tur tillverkningen av framför allt textilier, papper och porslin. Denna bild var inte speciellt utmärkande för det abbasidiska kalifatet. De senare islamska väldena kännetecknades alltid av dramatisk tillväxt hos de största städerna. Konstantinopel, Isafan och Delhi utgör berömda exempel.

Dessa islamska städers ekonomiska vikt och välmåga åtföljdes emellertid inte av någon municipal självständighet eller borgerlig ordning. Städerna hade ingen kollektiv politisk identitet och köpmännen föga av kollektiv makt i samhället. Stadsprivilegier var okända, och stadslivet var överallt föremål för furstarnas och emirernas mer eller mindre nyckfulla vilja. Individuella köpmän kunde nå den högsta politiska position inom dynastiernas råd, men deras personliga framgångar var ständigt utsatta för intriger och risker, och deras privata rikedomar kunde alltid konfiskeras av militära styresmän.²⁴ Symmetrin och ordningen i de senantika städer som fallit för de arabiska arméerna utövade i början ett visst inflytande på det nya väldets städer, men detta ebbede snart ut och ihåggoms endast i vissa senare härskares privata eller palatsanläggningar.²⁵ De islamska städerna kom därför att sakna varje sammanhängande inre struktur, vare sig administrativ eller arkitektonisk. De var förvirrade, formlösa labrynter av gator och byggnader utan offentliga centra och fria platser. Deras enda fokus låg i moskéer och basarer med det lokala hantverket huller om buller.²⁶ Liksom det inte fanns några handels- eller yrkessammanslutningar som organiserade gruppen av besuttna, fanns det inga hantverksskrän som beskyddade och reglerade de mindre hantverkarnas aktivitet i de stora arabiska städerna.²⁷ Som mest ombesörjde

Society, Institutions”, s 521. Mantran varnar för Lombards uppskattningar av den första islamska urbaniseringens omfattning, se *L'expansion musulmane*, s 270 f.

²² Den ledande diskussionen i denna fråga förs av Maxime Rodinson i *Islam and Capitalism*, London 1974, s 28-55. Rodinson kritiserar också verkningsfullt Webers åsikt att den islamska ideologin i allmänhet var fientlig till en rationaliserad handelsverksamhet, s 103-17.

²³ Se diskussionen i A L Udovitch, ”Commercial Techniques in Early Mediaeval Islamic Trade”, i D S Richards (red), *Islam and the Trade of Asia*, Oxford 1970, s 37-62.

²⁴ Beträffande exempel se S D Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1966, s 236-39.

²⁵ D och J Sourdel, *La civilisation de l'islam classique*, s 424-27.

²⁶ Planhol, *Les fondements géographiques...* s 48-52, ger ett inträngande porträtt, även om han kanske något antedaterar den för islamska städer typiska ordningen. Jämför Sourdel, *La civilisation de l'islam classique*, s 397 ff och 430 f.

²⁷ För ett aktuellt uppreparande av den fullständiga frånavar av islamska skrän före 1400-talets senare del se G Baer,

grannskapsgrupper och religiösa brödraskap anspråkslösa, kollektiva härdar för folkets liv inom en stadsmiljö som på ett obestämt sätt förirrade sig ut i förstäderna och de kringliggande byarna. Under de fromma hantverkarna rörde sig vanligen en bottensats av kriminella och tiggarrhopar bland de arbetslösa och trasproletariatet.²⁸ Den enda institutionella grupp som hade till uppgift att förläna städerna något slags enhet var *uleman*, vars sammanflätade kyrkliga och världsliga roller samt översvallande religiösa nit i någon mån band samman befolkningen och utgjorde en förmedling mellan å ena sidan den och å den andra fursten och hans vakt.²⁹ Det var emellertid denne som i sista hand behärskade städernas öde. De islamska städerna som vuxit i oordning och som saknade plan och privilegier, delade vanligen öde med den stat, vars framgångar hade gett dem deras välmåga.

De islamska staterna var i sin tur vanligen av nomadiskt ursprung. De umajjadiska, hamanidiska, seldsjukiska, almoravidiska, osmanska, safavidiska och moguliska politiska systemen härstammade alla från nomadiska ökensammanslutningar. Till och med det abbasidiska kalifatet, det till sin bakgrund kanske mest urbana och bofasta, hämtade det mesta av sin ursprungliga väpnade styrka från de stamkolonister som nyligen slagit sig ner i Chorassan. Alla dessa islamska stater var i likhet med det ottomanska väldet i grunden av krigar- och plundrarkaraktär. De var grundade på erövring, och hela deras rationalitet och uppbyggnad var militär. Den egentliga civilförvaltningen blev som självtillräcklig funktionssfär aldrig dominerande inom den härskande klassen, och skivareväldet utvecklades aldrig långt utöver vad som krävdes för skatteinsamlingen. Statsapparaten bestod huvudsakligen av ett konsortium av yrkessoldater, organiserade antingen i hårt centraliserade kårer eller i mera diffus form, och som i båda fallen vanligen underhölls genom inkomster som anvisades från den offentligt ägda jorden. Den typiskt islamska statens politiska visdom koncentrerades i dess härskarregels märgfulla tänkespråk: ”Världen är i första hand en välskött trädgård vars inhägnad är staten; staten är en regering vars ledare är fursten; fursten är en herde som till sin hjälp har armen; armen är en vaktstyrka som underhålls av pengar; pengarna är en oundgänglig tillgång som tillhandahålls av undersåtarna.”³⁰ Den raka logiken i dessa syllogismer hade märkliga strukturella konsekvenser. Det tycks nämligen ha varit en kombination av militärt rov och förakt för jordbruksproduktion som gett upphov till det speciella fenomenet med elitgarden av slavar som gång på gång kom att toppa själva statsapparaten. Den ottomanska *devschirmen* var endast det mest utvecklade och sofistikerade exemplet på detta specifikt islamska system för militär rekrytering, vilket kunde återfinnas över hela den muslimska världen.³¹ Turkiska slavofficerare från Centralasien grundade den ghasanavidiska staten i Chorassan och behärskade det abbasidiska kalifatet i Irak under dess förfallsperiod. Nubiska slavregementen omgav det fatimidiska kalifatet, och tjerkesiska och turkiska slavar som hämtats från Svarta havet bemannade den mamlukiska staten i Egypten. Slaviska och italienska slavar förde befäl över det umajjadiska kalifatets sista arméer i Spanien, och skapade när det föll sina

”Guilds in Middle Eastern History”, i M A Cook (red), *Studies in the Economic History of the Middle East*, London 1970, s 11-17.

²⁸ Dessa karaktäristika avtecknas i I M Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge USA 1967, s 170-83, (gång av tiggare och kriminella), och ”Muslim Cities and Islamic Societies”, i dens., (red), *Middle Eastern Cities*, Berkeley-Los Angeles 1969, s 60-74 (frånvaro av avgränsade stadssamhällen eller självstyrande städer). Lapidus protesterar mot det traditionella kontrasterandet av västeuropeiska och islamska medeltida städer, men hans egna redogörelser styrker, om än också förfinar, dessa på ett åskådligt sätt.

²⁹ Dens., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, s 107-13.

³⁰ Sourdel, *La civilisation de l'islam classique*, s 327.

³¹ Vissa ofullständiga anmärkningar finns i Levy, *The Social Structure of Islam*. s 74 f, 417 och 445-50. Det finns ingen adekvat, systematisk översikt över detta fenomen. Cahen observerar att slavgarderna var något mindre bemärkta i den islamska västern (Spanien och Nordafrika), en politiskt sett mindre utvecklad zon. Se *L'islam...*, s 149.

egna *taifa*-kungadömen i Andalusien. Georgiska och armeniska slavar fyllde den safavidiska statens elitbetonade *ghulam*-regementen under shah Abbas i Persien.³² Den främmande och slavpräglade karaktären hos dessa palatsstyrkor stod i enlighet med de olika islamska staternas egenartade strukturella logik. De nomadiska stamkrigare som oftast grundade dem kunde nämligen inte behålla sin beduinism särskilt länge efter erövringen. Klanerna och betesdriften försvann båda efter bosättningen. Å andra sidan kunde de inte utan vidare omvandlas till en lantadel som bodde på ärftliga gods eller till en i en civil förvaltning organiserad byråkrati. Det traditionella föraktet för jordbruk och lärdom stängde båda vägarna, samtidigt som deras obändiga självständighet fick dem att göra motstånd mot en sträng militär hierarki. Segrande dynastier måste därför gång efter annan så snart de befäst sin maktställning skapa särskilda garden av slavar som kärna i sin reguljära arme. Eftersom det knappast existerade några jordbruksslavar kunde pretorianslaveriet bli en ära. De olika islamska gardeskåren utgjorde i själva verket det närmaste man efter den tidens begrepp kunde komma en rent militär elit. De var fria från alla uppgifter inom jordbruk och boskapsskötsel och stod utanför varje klanorganisation. Därmed var de teoretiskt sett fria till obetingad lojalitet mot härskaren, och slaveriet var en pant på deras soldatlydnad. I praktiken blev de naturligtvis därigenom förmögna att gripa makten för egen del. Deras omfattande utbredning är ett tecken på den konstanta frånvaron av en territorialadel i den islamska världen.

De ovan skisserade sociala kännetecknen var naturligtvis ojämnt fördelade över olika epoker och regioner i den muslimska historien, men man tycks ändå *prima facie* kunna urskilja en släktskap mellan de flesta islamska stater, åtminstone om de ställs mot de andra viktigare civilisationerna i Österlandet. Detta innebär emellertid inte att den islamska historien enbart var en fråga om kretsformig upprepning. Tvärtom kan man inom den skönja en påtagligt periodiserad utveckling. Den umajjadiska stat som på 600-talet etablerades på de underlydande territorierna i Mellersta östern företrädde i första hand de arabiska stamförbund som företagit de inledande erövringarna, inom vilka Mekkas köpmannaoligarki hade nått en fördelaktig position. Kalifatet i Damaskus samordnade mer eller mindre självständiga beduinshejker som förde befäl över sina egna krigare i de militära lägerstäderna utanför Syriens, Egyptens och Iraks stora städer. Arabiska ökentrupper monopoliserade pensioner från den centrala statskassan, skatteuppbörd och militära privilegier. Den civila förvaltningen lämnades under lång tid i händerna på tidigare bysantinska och persiska ämbetsmän, som skötte den tekniska administrationen åt sina nya herrar.³³ Ickearabiska konvertiter till islam (och fattigare utkantsaraber) hänvisades till en lägre *mawali*-ställning, fick betala tyngre skatter och tjänstgöra som småhantverkare, tjänare och fotfolk i stamlägren. Det umajjadiska kalifatet upprättade sålunda snarare en ”arabisk politisk suveränitet” över Mellersta östern än en islamsk religiös ekumeni.³⁴ När erövringarna hade stabiliserats blev den arabiska krigarklassen emellertid alltmer otidsenlig. Dess etniska avskildhet och ekonomiska utsugning av muslimernas stora massa bland världens förut underlydande befolkning väckte allt större missnöje bland de *mawali*-trosfränder, som snart blev dem överlägsna i antal.³⁵ Stamfriktioner mellan grupper från norr och söder försvagade samtidigt dess enhet. Under tiden motsatte sig gränskolonister i borte Persien de traditionella förvaltningsmetoder som de var underställda. Det tycks

³² Det sista ovan anförda fallet utgör ett ovanligt klart och väldokumenterat exempel på vilka politiska syften som dessa garden i allmänhet hade, kanske därför att det är det kronologiskt senaste. Georgiens *ghulam*-kavallerienheter skapades särskilt av dynastin för att befria den från de oroliga turkmenska qizilbashstammar som ursprungligen hade fört den safavidiska ätten till makten. Se R M Savoroy, ”Safavid Persia”, *The Cambridge History of Islam*, 1, Cambridge 1970, s 407 och 419-30.

³³ Lewis, *The Arabs in History*, s 65 f.

³⁴ Uttrycket kommer från F Gabrieli, *Muhammed and the Conquests of Islam*, London 1968, s 111.

³⁵ Lewis, *The Arabs in History*, s 70 f.

ha varit detta nybyggarsamhälle som startade den slutliga resningen mot den syriskbaserade staten med dess centrum i Damaskus, vars framgångar bland folket garanterades genom det utbredda *mawali*-missnöjet i Persien och Irak. En organiserad och hemlig agitation mot umajjadstyret, som använde sig av den kätterska sjitismens religiösa glöd, men som framför allt mobiliserade *mawali*-fientligheten mot Damaskusdynastins trångsynta arabism, släppte loss den politiska revolution som svepte västerut från sin bas i Chorassan över Persien och Irak och förde den abbasidiska ätten till makten.³⁶

Det abbasidiska kalifatet innebar slutet på den arabiska stamarkistokratin. Den i Bagdad skapade nya statsapparaten uppbyggd av persiska administratörer och skyddades av Chorassangarden. Bildandet av en permanent byråkrati och armé med kosmopolitisk disciplin förskaffade det nya kalifatet en politisk autokrati med en långt mera centraliserad makt än dess föregångare.³⁷ I sin strävan att avskudda sig sin kätterska bakgrund predikade det religiösa renligheten och gjorde anspråk på gudomlig myndighet. Den abbasidiska staten härskade över den islamska handeln, industrin och vetenskapens största blomstring. Vid sin höjdpunkt vid 800-talets början var den världens rikaste och mest utvecklade civilisation.³⁸ Köpmän, bankirer, fabriker, spekulanter och skatteförpaktare ackumulerade väldiga summor i de stora städerna. Stadshantverket diversifierades och mångdubblades i omfång, den långväga sjöfarten omslöt världshaven, astronomi, fysik och matematik överfördes från den grekiska till den arabiska kulturen. Ändå nåddes gränserna för den abbasidiska utvecklingen relativt snart. Trots 700- och 800-talens blomstrande kommersiella välstånd kunde få givande innovationer noteras inom tillverkningsgrenarna, och få tekniska framsteg åstadkoms genom införandet av naturvetenskapliga studier. Den viktigaste inhemska uppfinningen var troligtvis latinseglat, en förbättring inom transportväsendet som underlättade handeln. Bomullen, tidens viktigaste nya avsalugröda, härstammade från det förmuslimska Turkestan; receptet på papper, epokens nya stora tillverkningsgren, hämtades utifrån via kinesiska krigsfångar.³⁹ Själva omfattningen av och intensiteten hos handelsaktiviteten, som lämnade den egentliga produktionen långt bakom sig, tycks ha lett till en rad explosiva sociala och politiska spänningar inom kalifatet. Förvaltningens korrruption och egennytta gick hand i hand med en ökad skatteutsugning av bönderna. Den utbredda inflationen drabbade småhantverkare och butiksägare, medan plantageenklaverna koncentrerade desperata skaror av slavar-

³⁶ Den exakta sociala sammansättningen och innebörden av den abbasidiska resningen har varit föremål för mycken dispyt. De traditionella beskrivningarna har i huvudsak tolkat den som en folklig och etnisk revolt av ickearabiska *mawali*-befolkningen, även om man alltid erkänt närvaron av arabiska stamfraktioner (av jemenitisk härstamning). Den roll som i rörelsen har tillskrivits det religiösa kätteriet har betvivlats av Cahen, "Points de vue sur la révolution abbaside", *Revue historique*, CCXXX, (1963), s 336 f. Den aktuella och fullständigaste redogörelsen för revoltens ursprung är M A Shaban, *The Abbasid Revolution*, Cambridge 1970, som lägger stor vikt vid missnöjet hos de arabiska nybyggarna i Chorassan, som genom den umajjadiska statens konservativa förvaltningspolitik underkastades det lokala, traditionella persiska *dighan*-styret, s 158 ff. Det är i vilket fall som helst uppenbart att den upprorsarmé som genom att inta Merv störtade kalifatet i Damaskus faktiskt var sammansatt av både arabiska och iranska element.

³⁷ Lewis, *The Arabs in History*, s 83 ff.

³⁸ Goitein har betecknat den period som inleddes av den abbasidiska maktens konsolidering som islams "mellanliggande" civilisation, en värld som i tiden låg mellan den hellenistiska och renässansepokern, i rummet mellan Europa/Afrika och Indien/Kina, samt både världslig och religiös till sin karaktär. Se *Studies in Islamic History and Institutions*, s 36 ff.

³⁹ Efter slaget vid Talas i Centralasien år 751, när arabiska trupper besegrade en styrka sammansatt av uiguriska och kinesiska kontingenter. För en allmän överblick av den islamska handels- och tillverkningsaktiviteten under den abbasidiska epoken se P K Hitti, *History of the Arabs*, London 1956, s 345-49; Sourdel, *La civilisation de l'islam classique*, s 289-311; och Lombard, *L'islam dans sa première grandeur*, s 161-203 (som är särskilt informativ när det gäller handeln med slavar — en av de stora stapelvarorna i den abbasidiska handeln, som utnyttjade sina slaviska, turkiska och afrikanska omländer). Beträffande bomullens spridning se Miquel, *L'islam et sa civilisation*, s 130.

betare. Medan regimens inre säkerhet urgröptes gjorde turkiska yrkesgarden allt oftare anspråk på makten i centrum i egenskap av militärt bålverk mot olika sociala revolter underifrån. I slutet av 800-talet och på 900-talet skakades hela världens byggnad av olika uppror och konspirationer. Zanjslavarna gjorde uppror i nedre Irak och bedrev under femton år ett framgångsrikt krig mot reguljära trupper innan de kuvades. Den qarmatiska rörelsen, en sjitisk utbrytarsekt, skapade en egalitär slavägarrepublik på Bahrein, medan den ismailitiska trosriktningen, en annan sjitisk rörelse, stämplade och organiserade för den etablerade ordningens störtande i hela Mellersta östern, tills den slutligen grep makten i Tunisien och sedan i Egypten upprättade ett rivaliserande välde, det fatimidiska kalifatet.⁴⁰ Det av abbasiderna hållna Irak hade nu hamnat i en ohjälplig ekonomisk och politisk tillbakagång, och den islamska världens hela tyngdpunkt försköts till den nya fatimidiska staten i Egypten, segraren i epokens sociala resningar och grundaren till Kairo.

I motsats till sin företrädare avsvor sig det fatimidiska kalifatet inte sin kätterska tro efter makt-erövringen, utan fortsatte aggressivt att sprida den. Inga slavplantager skapades på nytt, men å andra sidan kontrollerades böndernas rörlighet noggrannare i det fatimidiska Egypten. Den internationella handeln till både Indien och Europa återupplivades nu i stor skala. Egyptens kommersiella välmåga på 1000- och 1100-talen demonstrerade återigen den arabiska köpmannaklassens internationella företagsamhet och de arabiska hantverkarnas traditionella skicklighet. Men förskjutningen inom den muslimska världen av den ekonomiska och politiska överhögheten från Tigris till Nilen innebar också övertaget för en ny kraft som skulle komma att påverka hela den fortsatta islamska utvecklingen. Det fatimidiska Egyptens ledarställning var nämligen geografiskt sett en funktion av dess relativa närhet till det centrala Medelhavsområdet och till det medeltida Europa. ”Den europeiska handelns inflytande på den lokala marknaden var överväldigande.”⁴¹ Dynastin hade redan i början av sin karriär, i 900-talets Tunisien, upprättat nära kontakter med italienska köpmän och nått ett kommersiellt välstånd som utgjorde basen för dess senare erövring av Egypten. Den västeuropeiska feodalismens framväxt skulle i fortsättningen utöva en ständig historisk närvaro på den islamska världens flank. Till en början påskyndade sjöhandeln med Italien Kairos ekonomiska tillväxt, men så småningom kom de frankiska riddarnas invasion i Levanten att skaka den arabiska civilisationens hela strategiska balans i Mellersta östern. Handelns välsignelser skulle snart följas av korstågens olyckor. Den islamska historien hade nu nått en avgörande vattendelare.

Redan i mitten av 1000-talet hade turkmenska nomader översvämmat Persien och Irak samt intagit Bagdad, medan arabiska beduiner från Hedjaz hade ödelagt Nordafrika och plundrat Kairuan. Dessa seldsjuk- och hilalinvasioner avslöjade svagheten och utsattheten hos stora regioner inom den bofasta muslimska världen. Ingendera kunde skapa någon stabil ny ordning, vare sig i Maghreb eller Mellersta östern. Seldjukiska arméer intog Jerusalem och Damaskus men var oförmögna att befästa sitt styre i Syrien och Palestina. Den plötsliga kristna offensiven i Levanten på 1100-talet orsakade därför en allmän strategisk kris i Mellersta östern. För första gången krympte nu islams gränser när förödande slag riktades mot de uppsplittrade furstendömena i det syrisk-palestinska kustlandet. Själva Egypten, själva centrum för regionens arabiska rikedom och makt, utsattes nu för direkta angrepp. Den fatimidiska dynastin hade under tiden nått sina sista stadier av korrupktion och förfall, och år 1153 stod korsfararna vid Sinais portar. Men mitt i tidens oro och upplösning började det växa fram en muslimsk politisk ordning av ny typ,

⁴⁰ Se beträffande dessa olika revolter den häftiga diskussionen i Lewis, *The Arabs in History*, s 103-12. Enligt hans beskrivning tycks den qarmatiska regimen i Persiska viken ha varit den närmaste islamska motsvarighet som någonsin existerat till den klassiska antikens stadsstater — ett spartanskt samhälle med jämbördiga medborgare som baserades på jordbrukslaveri. Den sopades så småningom bort på Bahrein i slutet av 1000-talet.

⁴¹ S D Goitein, *A Mediterranean Society*. ..., 1; *Economic Foundations*, Berkeley-Los Angeles 1967, s 44 f.

och med den en ny fas i det islamska samhällets utveckling. Ty inför den västerländska expansionismen tog den islam-ska reaktionen i fortsättningen formen av en långtgående militarisering av Mellersta österns dominerande statsbyggnader och en motsvarande avkommersialisering av regionens ekonomier, allt under nya etniska härskares egid. År 1154 intogs Damaskus av Nureddin Zangi, sonson till en turkisk slav och herre över Aleppo och Mosul. Från och med nu skulle kampen mellan kristna och muslimer om kontrollen över Kairo bestämma hela Levantens öde. Kampen om Nildeltat vanns av Saladdin, en kurdisk officer som sänts söderut av Nureddin, och som erövrade Egypten, störtade det fatimidiska kalifatet och i dess ställe grundade ejubidernas turkiskpåverkade regim. Saladdin, som snart vann kontroll över både Syrien och Mesopotamien, slog med kraft tillbaka mot korsfararna samt återtog

Jerusalem och det mesta av den palestinska kusten. Europeiska motangrepp till sjöss återupprättade korsfararenklaver, och i början av 1200-talet invaderade sjöexpeditioner två gånger själva Egypten. Damietta intogs 1219 och 1249. Dessa framstötter ledde emellertid ingenstans. Den kristna närvaron på Levantens fastland avslutades av Bibar, en befälhavare som upprättade det helt turkiska sultanatet, vars makt sträckte sig från Egypten upp till Syrien.⁴² Under tiden hade seldsjukerna i norr erövrat större delen av Anatolien, och ottomanernas frammarsch höll på att fullborda deras verk i Mindre Asien. I Irak och Persien insatte Timurs och mongolernas invasioner turkmenska och tatariska stater. Bistådd av den europeiska feodalismens allmänna, senmedeltida kris startade nu en ny våg av islamsk expansion, som inte skulle komma att hejdas förrän fyra århundraden senare. Dess mest iögonenfallande manifestation var naturligtvis erövringen av Konstantinopel och den ottomanska stöten in i Europa. Det var emellertid de allmänna strukturella kännetecknen hos de nya turkiska staterna under nya tidens början som betydde mest för hela de islamska samhällsformationernas utveckling. Det seldsjukiska sultanatet i Irak och framför allt det mamlukiska i Egypten utgjorde de senmedeltida urtyperna för dessa regimer. De tre stora välden som det ottomanska Turkiet, det safavidiska Persien och Mogulindien bildade var exempel på deras fullbordade form.

– I vilket fall som helst var det som om turkifieringen av den islamska politiska ordningen på ett avgörande sätt accentuerade den militära prägeln hos de ursprungligen arabiska systemen på bekostnad av deras merkantila del. De turkmenska nomader från Centralasien som från och med 1000-talet i våg efter våg invaderade den muslimska världen, var ifråga om sin sociala och ekonomiska bakgrund mycket lika de arabiska beduiner från Sydvästasien som ursprungligen hade bemäktigat sig Mellersta östern. Det var i själva verket den historiska kongruensen mellan de två stora boskapsskötande zonerna ovan och nedanför den bördiga halvmånen som efter de turkiska erövringarna tryggade den grundläggande kontinuiteten hos den islamska civilisationen. Nykomlingarna var genom sitt eget förflutna i samklang med mycket av dess kulturella stämning. Det fanns inte desto mindre vissa avgörande skillnader mellan den nomadiska boskapsskötseln i Centralasien och Arabien, vilka skulle komma att prägla det muslimska samhällsmönstrets hela fortsatta utveckling. Medan islams arabiska hemland hade förenat öken och städer, köpmän och nomader och var en av de viktigaste kvarvarande arvtagarna till antikens stadsinstitutioner, hade Centralasiens stäpper, ursprunget för de boskapsskötande erövrarna av Turkiet, Persien och Indien, jämförelsevis lite av städer och handel. Transoxaniens bördiga region mellan Kaspiska havet och Pamir hade alltid varit tätt befolkad och relativt urbaniserad. Bochara och Samarkand vid inlandets stora handelsvägar till Kina var mer än värdiga motstycken till Mekka och Medina. Men detta väldiga territoriella bälte, som araberna skulle komma att kalla Mawarannahr, var historiskt sett iranskt till sin karaktär. Bortom den låg det väldiga, tomma, okända landet av stäpp,

⁴² Ibid, s 35-38.

öken, berg och skog som sträckte sig ända till Sibirien och Mongoliet, som knappast alls hade någon stadsbebyggelse och som utsände stam efter stam av altaiska nomader — seldsjucker, danismjender, oghuzer, mongoler, oiroter, uzbeker, kazaker, kirgiser — vilkas på varandra följande utbrott omöjliggjorde varje varaktig bofasthet inom den turkiska världen i Centralasien. Den arabiska halvön var relativt liten och havsomfluten. Den var från början omsluten av sjöhandeln och hade även en högst begränsad befolkningspotential. Efter de ursprungliga erövringarna på 600- och 700-talen sjönk också det egentliga Arabien ända in i vårt sekel ner i en fullständig politisk betydelselöshet i den islamska historien. Centralasien utgjorde däremot en enorm, från havet isolerad landmassa med ständigt påfyllda reserver av krigiska och flyttande folk.⁴³ Balansen mellan nomadiska och urbana traditioner inom den klassiska islamska kulturen försköts därför obevekligen genom den nya turkiska dominansen från och med senmedeltiden. Den militära organisationen hårdnade när handelsverksamheten gick tillbaka. Denna förändring var aldrig absolut eller enhetlig, men dess allmänna riktning var omiskännlig. Den långsamma förändringen av den islamska världens ämnesomsättning efter korstågen berodde naturligtvis inte enbart på inre krafter. Det yttre sammanhanget var inte mindre avgörande — både ifråga om krig och handel.

De turkmenska nomaderna från Centralasien hade ursprungligen upprättat sin övermakt i Mellersta östern genom sitt mästerskap i bågskytte från hästryggen, en konst som var främmande för de spjutbeväpnade arabiska beduinerna. Den militära styrkan hos de nya väldena under nya tidens början vilade emellertid på reguljära fältförband som var utrustade med eldvapen och stöddes av artilleri. Krutet var av avgörande betydelse för deras förmåga. Tunga kanoner för belägringsändamål kom först till användning i den mamlukiska staten i Egypten vid 1300-talets slut. De konservativa ryttartraditionerna inom den mamlukiska armén stängde emellertid vägen för bruket av fältartilleri och musköter. Den ottomanska erövringen av Egypten berodde just på de turkiska bösskyttarnas överlägsenhet över det mamlukiska kavalleriet. I mitten av 1500-talet hade ottomanernas användning av musköter och kanoner förfinats efter europeiskt exempel. De safavidiska arméerna lärde sig snart eldvapens betydelse efter det att de först besegrats av ottomansk kanonad vid Kaldiran, och skaffade sig modern artillerimateriel. Mogultrupperna i Indien var från inledningen av Bibars erövringen utrustade med artilleri och eldhandvapen.⁴⁴ Krutets utbredning inom Mellersta östern var i själva verket förvisso ett av de påtagligaste skälen till den större stabilitet och seghet vid makten som de nya turkiska staterna visade i förhållande till under den tidigare islamska epokens arabiska regimer. Den ottomanska militärapparaten kunde hålla de europeiska angreppen stången även långt sedan den själv mist sitt strategiska initiativ på Balkanhalvön och i Svarta havsregionen. De safavidiska och moguliska arméerna satte

⁴³ För två antropologiska jämförelser se R Patai, "Nomadism: Middle Eastern and Central Asia", *Southwestern Journal of Anthropology*, vol 7, nr 4, (1951), s 401-14, och E Bacon, "Types of Pastoral Nomadism in Central and South-West Asia", *Southwestern Journal of Anthropology*, vol 10, nr 1 (1954), s 44-65. Patai ställer upp en ordnad serie av kontraster mellan turkisk och arabisk nomadism (häst kontra kamel, jurta kontra tält, båge kontra svärd, exogami kontra endogami och så vidare). Bacon kritiserar med rätta dessa par för frånvaro av riktigt historiskt perspektiv, och påpekar att Patai utan grund bakåt i tiden har extrapolerat från det jordbruk som praktiserades av 1700- och 1800-talens kazaker, och med orätt antagit en större klasskiktning inom den centralasiatiska än hos den sydvästasiatiska boskapsskötseln. Båda artiklarna bestyrker emellertid på varsitt sätt de ovan skisserade, väsentliga skillnaderna. Den turkiska nomadismen saknade varje stabil symbios med det bofasta jordbruket (Bacon, s 46 och 52) och var den dominerande "kulturen" i Centralasien, medan den arabiska nomadismen var en mera underordnad "kultur" i Sydvästasien (Patai, s 413 f).

⁴⁴ För en översikt av handeldvapens och artilleriets roll i de ottomanska, safavidiska och mogularméerna se artikeln "Bared" (krut) i *Encyclopaedia of Islam* (ny upplaga), Leiden 1967, 1, s 1061-69. Mamlukernas misslyckade försök att bemästra fältartilleri och handeldvapen analyseras i D Ayalon, *Gunpowder and Fire-Arms in the Mamluk Kingdom*, London 1956, s 46 f och 61-83.

så småningom stopp för ytterligare turkmenska invasioner av Persien och Indien med sin seger över de uzbekiska nomader som på 1500-talet ockuperat Mawarannahr. I fortsättningen skyddade en strategisk vågbrytare de tre stora islamska världena för Centralasiens oroliga stammar.⁴⁵ Dessa världar från nya tidens början var dock inte enbart överlägsna ifråga om militär teknik, utan även administrativt och politiskt. Mongolernas statskonst hade redan under Djingis Khan och hans efterträdare organisatoriskt sett varit långt mera utvecklad än den arabiska världens, och deras erövring av en stor del av Mellersta östern kvarlämnade kanske vissa lärdomar för det fortsatta styret. I alla händelser ägde de ottomanska, safavidiska och moguliska arméerna när de stod på sin höjdpunkt en disciplin och utbildning som var okänd för deras företrädare. Deras administrativa underbyggnad var också fastare och bättre integrerad. Arabernas traditionella *iqta* hade varit en i mycket parasitär beskattningsform, som upplöste mer än den stärkte den krigiska kallelsen hos de stadsbor som tilldelades dess avkastning. Ottomanernas nya *timar* och mogulernas *jagir* var däremot förbundna med långt strängare krav på militär tjänst och konsoliderade den militära befälspyramiden som nu organiserades i en mera formell hierarki. I dessa turkiska politiska system genomdrevs dessutom det statliga jordmonopolet med förnyad kraft: nomadiska traditioner som var mindre utspädda än någonsin tidigare bestämde nu regleringen och dispositionen av jordegendomen. Nizamu-1-mulk, den berömde storvesiren åt den förste seldsjukhärskaren i Bagdad, utropade sultanen till ende ägare av all jord. Omfattningen av och strängheten i de ottomanska anspråken på jorden var notorisk, och de safavidiska shaherna återupplivade rättsliga krav på ensamrätt till jord. Mogulkejsarna genomdrev ett hänsynslöst utslugande skatteväsen som grundade sig på kungliga anspråk över all agrar ordning.⁴⁶ Suleiman, Abbas och Achbar förde i sina kejsardömen befäl över en makt som var större än någon kalifs.

Å andra sidan ebbade nu den arabiska epokens kommersiella vitalitet, vilken hade genomsyrat det klassiska islams ”mellanliggande” civilisation, undan för undan ut. Denna förändring hängde naturligtvis samman med den europeiska handelns utveckling. Det militära fördrivandet av korsfararna från Levanten hade inte följts av något återtagande av det kommersiella herraväldet över östra Medelhavsområdet. Tvärtom vann den kristna sjöfarten redan på 1100-talet en dominerande ställning i de egyptiska farvattnen.⁴⁷ Den kurdisk-turkiska motoffensiven till lands, som symboliserades av Saladdin och Bibar, uppnåddes till priset av ett medvetet uppgivande av den marina makten. För att försvåra förnyade europeiska landstigningar tvingades nämligen de ejubidiska och mamlukiska härskarna att radera hamnarna och ödelägga Palestinas kusttrakter.⁴⁸ Den ottomanska staten byggde däremot på 1500-talet verkligen upp en stor och slagkraftig sjömakts med fördomsfritt bruk av grekiska sjömän, vilken återtog kontrollen över östra Medelhavet och härjade i dess västra del från sina pirattillhåll i Nordafrika. Den osmanska sjömakten var emellertid jämförelsevis kortlivad och konstlad. Den var hela tiden begränsad till krig och sjöröveri, utvecklade aldrig någon egentlig handelsflotta och var alltför beroende av underkuvade grupperns färdigheter och manskap för att bli bestående. Och just i samma ögonblick som mamlukernas Egypten absorberades av det ottomanska väldet, vilket för första gången gav detta direkt tillträde till Röda havet, omringade de portugisiska upptäcktsfärderna hela den islamska

⁴⁵ Den uzbekiska erövringen av Transoxanien turkifierade detta etniskt sett samtidigt som det vållade dess ekonomiska stagnation och tillbakagång. Mogulfälttåg för att på 1600-talet återerövra Mawarannahr hade ingen framgång. Alltför långt utsträckta förbindelselinjer ledde för Aurangzeb åren 1645-47 nära nog till katastrof, vilken kunde avvärijas endast tack vare hans överlägsna eldkraft.

⁴⁶ Se A Lambton, *Landlord and Tenant in Persia*, Oxford 1953, s 61, 66 och 105 f (seldsjuker och safavider); Gibb och Bowen, *Islamic Society and the West*, I:1, s 236 f (ottomaner); och W H Moreland, *India at the Death of Akbar*, London 1920, s 25 (moguler).

⁴⁷ Goitein, *A Mediterranean Society*, 1, s 149.

⁴⁸ Se ”Bahriyya”, *Encyclopedia of Islam*, 1, s 945 ff.

världen genom att på 1500-talet upprätta strategisk kontroll över hela Indiska oceanens kust med baser i Ostafrika, vid Persiska viken samt på den indiska halvön och de malayiska och indonesiska öarna. Efter detta dominerades de internationella sjövägarna permanent av de västeuropeiska makterna, vilka berövade de islamska väldena den sjöhandel som betytt så mycket för deras föregångares rikedomar. Denna utveckling var så mycket allvarligare som de medeltida arabiska ekonomierna själva alltid blomstrat mer inom bytes- än inom produktionsfären, inom handeln mer än inom tillverkningen. Den bristande balansen mellan de båda var en av de grundläggande orsakerna till deras kris under senmedeltiden och Europas ekonomiska framryckning på deras bekostnad.⁴⁹ Samtidigt delades inte arabernas traditionella uppskattning av köpmannen av deras turkiska efterföljare. Föraktet för handeln var ett allmänt kännetecken hos den härskande klassen i de nya staterna, vilkas handelspolitik i bästa fall gick ut på tolerans och i sämsta fall på diskriminering av städernas merkantila klasser.⁵⁰ Affärsklimatet i Konstantinopel, Isafan och Delhi under nya tidens början påminde på intet sätt om det i det medeltida Bagdad och Kairo. Utländska minoriteter — greker, judar, armenier och hinduer — slog vanligen under sig affärs- och bankfunktionerna. Omvänt dök nu hantverksskrån för första gången upp, inom det ottomanska väldet, och tjänade som regeringens medvetet tillskapade verktyg för kontroll av stadsbefolkningen, vilka skrån vanligen blev tillhåll för teologisk och teknisk obskurantism.⁵¹ Prästerskapet fick karaktäristiskt nog i dessa sentida välden åter inflytande över rättsväsendet, och religiösa dogmer fick med tiden ökat administrativt inflytande över förut sekulariserade vanor.⁵² Det officiella safavidiska bigotteriet var särskilt intensivt.

Militär rigiditet, ideologisk nitälskan och kommersiell letargi blev således reguljära normer för regeringarna i Turkiet, Persien och Indien. Den sista generation av stora islamska stater som etablerades innan den europeiska koloniala expansionen betvingade den muslimska världen bar redan vittnesbörd om det dubbla trycket västerifrån. Fast de ekonomiskt sett var på efterkälken från och med de stora geografiska upptäckterna, excellerade de under ännu ett sekel i krig och omvändelser, från Balkan till Bengalen. Territoriellt sett fortsatte islams gränser att vidgas i Orienten. De nya omvändelserna i södra och östra Asien dolde emellertid en befolkningsmässig stagnation eller tillbakagång inom den klassiska muslimska civilisationens olika länder. De mest optimistiska beräkningarna tyder för de båda århundradena efter år 1600 på en svag men dock minskning av den sammanlagda befolkning om cirka 46 miljoner som fanns i den stora zonen mellan Marocko och Afghanistan, mellan Sahara och Turkestan.⁵³ De nya anhängare som vanns i Indien och Indonesien, en utsträckning av den muslimska världen på bredden, kunde inte kompensera för frånvaron av demografisk vitalitet på djupet. Kontrasten till Europa och Kina under samma epok är omiskännlig. 1600-talets islamska välden höll också när deras krigiska

⁴⁹ Claude Cahen har i en viktig anmärkning hävdad, att de överskott som det medeltida islam hade i sin utrikeshandelsbalans, delvis tack vare sina överlägsna tillgångar på ädla metaller, i sig var en tillbakahållande faktor när det gällde att öka tillverkningens omfång, eftersom det sällan rådde något handelsunderskott av det slag som stimulerade de västeuropeiska ekonomierna under samma period att producera fler exportvaror. Se "Quelques mots sur le déclin commercial du monde musulman à la fin du moyen age", i Cook (red), *Studies in the Economic History of the Middle East*, s 31-30.

⁵⁰ Exempelvis avbördade sig de mamlukiska emirerna i Syrien med berätt mod sina spannmålsöverskott i städerna till förfång för städernas köpmän, eller tvingade dessa att köpa lagren till uppskrivade priser, samt konfiskerade ofta deras kapital. Se Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, s 51-57.

⁵¹ Baer, "Guilds in Middle Eastern History", s 27 ff.

⁵² Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, s 4, 89 f och 94; "Law and Justice", *The Cambridge History of Islam*, 2, s 567.

⁵³ Miquel, *L'islam et sa civilisation*, s 280-83, som uppskattar att den år 1800 kan ha fallit till omkring 43 miljoner. Dessa siffror måste som Miquel betonar till följd av bristen på tillförlitliga uppgifter betraktas med stor försiktighet. Det är dock osannolikt att det allmänna bokslutet skulle vara felaktigt.

iver och framgångar var som störst i själva verket på att försäkra sin position inom den gamla världens befolkning som helhet.

Det mogulvälde med vilket Marx särskilt sysselsatte sig, åskådliggör de flesta motiven hos de senare muslimska staterna, även om det också, därför att det låg längst från Europa och härskade över den minst islamiserade befolkningen, även i vissa avseenden företrädde en något mera varierad och livaktig tavla än sina turkiska och persiska motsvarigheter. Dess administrativa likhet med det ottomanska väldet slog Bernier redan på 1600-talet. Den odlade jorden var underkastad kejsarens ensamma ekonomiska och politiska makt. Den infödda befolkningen tillerkändes ständig och ärftlig besittning av sina jordlotter (liksom i det turkiska systemet), men hade ingen rätt att förfoga över eller avyttra dem. Brukare som försummade sina gårdar kunde fördrivas av staten.⁵⁴ Det fanns inget kommunalt jordinnehav i byarna, vilka var indelade i sociala kaster och präglade av stora ekonomiska olikheter.⁵⁵ Staten tillägnade sig alltid upp till hälften av böndernas totala produktion i form av ”jordintäkter”.⁵⁶ Dessa betalades ofta som kontanta skatter eller naturaleveranser som sedan såldes vidare av staten, vilket ledde till en omfattande odling av avsalugrödor (vete, bomull, socker, indigo och tobak). Det fanns relativt gott om jord, och jordbrukets produktivitet var inte lägre än i 1900-talets Indien. Konstbevattningen genom kanaler var obetydlig; regnvatten och lokala källor stod för det mesta av jordens fuktighet.⁵⁷ Mogulstatens hårda skattetryck på lantbefolkningen ledde emellertid till allt svårare ocker och skuldsättning i byarna och till alltfler rymningar bland bönderna.

Själva statsapparaten topp utgjordes av mansabdarernas elitskikt, cirka 8 000 militära officerare infogade i en komplicerad rangordning, vilka av kejsaren tilldelades det mesta av intäkterna från jorden i form av *jagir*, tillfälliga anvisningar. År 1647 mottog 445 av dessa över 60 procent av statens sammanlagda inkomster, och 73 stod för hela 37,6 procent.⁵⁸ Etniskt sett var *mansabdar*-kåren till övervägande del — som man kunnat förutse — utländsk till ursprunget, mestadels persisk, turansk eller afghansk. Omkring 70 procent av Achbars *mansabdarer* var födda utomlands eller söner till utlänningar; återstoden var lokala ”indiska” muslimer eller hinduiska rajputer. År 1700 hade andelen indiskfödda muslimer ökat till kanske 30 procent.⁵⁹ Graden av arvskontinuitet var mycket låg; utnämningen till *mansabdar* skedde efter kejsarens eget gottfinnande. Kåren ägde ingen horisontell social enhet som aristokratisk grupp, även om dess högsta medlemmar tillerkändes ”adels”-titeln. Dess olika delar förblev alltid medvetna om sitt varierande etniska ursprung, vilket vanligen gav upphov till fraktionsbildning. De hölls samman

⁵⁴ Habib, *The Agrarian System of Moslem India*, s 113-18. Frånvaron av varje egentligt jordägandebegrepp har fått sin klassiska betoning i W Moreland, *The Agrarian System of Moslem India*, Cambridge 1929, s 3 f och 63, som anser att den gick tillbaka till den föregående hinduepoken i den indiska historien.

⁵⁵ Habib, *The Agrarian System of Mughal India*, s 119-24.

⁵⁶ Ibid, s 195 f, där Habib menar att nivån på centralstatens överskottstillägnelse var relativt stabil, i motsats till Moreland som beräknat att normen växlade mellan en och två tredjedelar, beroende på vilken politik respektive härskare förde.

⁵⁷ Kanske fem procent av den odlade jorden var konstbevattnad under mogul-perioden. Se Maddison, *Class Structure and Economic Growth. India and Pakistan since the Moghuls*, London 1971, s 23 f. Marx trodde att det indiska jordbruket karaktäriserades av en intensiv konstbevattning och att den brittiska kolonialismen skulle komma att förstöra det traditionella indiska samhället genom att industrialisera det. Ironiskt nog var effekterna av det brittiska styret efter den flyktiga vågen av järnvägsbyggen vid 1800-talets mitt den rakt motsatta. Britterna införde högst lite av industri till Indien, medan å andra sidan mycket jordbruk för första gången lades under konstbevattning. Vid slutet av Rajperioden hade den konstbevattnade arealen åttadubblats och täckte en fjärdedel av den totala, inbegripet vissa storslagna kanaliseringar i Punjab och Sind. Se Maddison, s 50.

⁵⁸ Habib, ”Potentialities of Capitalistic Development”, s 54 f.

⁵⁹ P Spear, ”The Mughal 'Mansabdari' System”, i E Leach och S N Mukherjee (red), *Elites in South Asia*, Cambridge 1970, s 8-11.

endast genom sin vertikala lydnad till det kejsrerliga befälet. *Mansabdarerna* bodde i städerna och hade att underhålla ett kavalleri om 200 000 man, på vilket mogulstatens militära styrka byggde. Kostnaden för underhållet av dessa trupper absorberade omkring två tredjedelar av de tilldelade *jagir*-inkomsterna. Genomsnittstiden för innehavet av en *jagir* var mindre än tre år, och de kunde alla godtyckligt indras av kejsaren, som ständigt brukade flytta runt innehavarna för att förhindra att de slog regionala rötter. Sida vid sida med detta system fanns på landsbygden infödda *zamindarer*, lokala herrar, som förde befäl över fotfolksarrendatorer och slott, och som hade rätt att uppta en långt mindre del av böndernas överskott, eller cirka tio procent av de jordinkomster som i norra Indien tillföll staten.⁶⁰

Jordbruksröntorna konsumerades till övervägande del i städerna, där de kungliga och *mansabdar*-satsningarna på palatas, trädgårdar, fruktodlingar, tjänare och lyxvaror var storslagna. Urbani-seringen var därför relativt omfattande och städerna omfattade kanske en tiondel av befolkningen. De viktigaste indiska städerna beräknades vid 1600-talets början ibland av resenärer vara större än Europas. Städernas arbetsstyrka utgjordes till största delen av muslimer, hantverket var diversifierat och skickligheten uppdriven. Dessa hantverk gav inom vissa områden upphov åt ett förlagsväsen kontrollerat av handelskapital. De enda stora manufakturer som använde sig av anställd arbetskraft var emellertid kungliga eller ”adliga” *karchana*, som enbart producerade för hovets konsumtion.⁶¹ Köpmännens förmögenheter riskerade alltid att utsättas för furstlig konfiskation, och inga förtyper till ett industrikapital utvecklades någonsin. Mogul-staten existerade 150 år som huvudinstrument för den härskande klassens ekonomiska utsugning tills den dukade under för bondeuppror, hinduiska separatiststrävanden och brittisk invasion.

⁶⁰ Habib, *The Agrarian System of Mughal India*, s 160-07, och dens, ”Potentialities of Capitalistic Development”, s 38. Med hänsyn taget till deras olika ursprung finns det vissa likheter i den respektive strukturella positionen för *mansabdar*- och *zamindar*-klasserna inom mogulsystemet, och *devschirm*- och *timariot*-sektorerna i den ottomanska statsapparaten. I båda fallen fanns en central militär elit överlagrad ett lokalt krigarskikt. Deras sammansättning skilde dem å andra sidan åt. Turkiets *devschirm* var en kår av före detta kristna slavar och timarioterna var muslimska kavallerister, medan de mogulska *mansabdarerna* däremot utgjorde en muslimsk ”aristokrati” med *zamindarer*-na som regionala hinduiska utsugare. De bådass status inom respektive politiskt system som helhet var sålunda fullständigt olika.

⁶¹ Habib, ”Potentialities of Capitalistic Development”, s 61-77.

V

Ovanstående tycks, hårt sammanfattat, vara några av de centrala beståndsdelarna i islams sociala historia. Den kinesiska civilisationens karaktär och förlopp presenterar däremot en lång serie drag som kontrapunkterar mot den islamska utvecklingen. Det saknas utrymme att här diskutera det forntida Kinas långa och komplexa utveckling, från bronsålderns Shangepok 1400 år f v t till slutet av Choueran på 400-talet och bildandet av den enade Ch'instaten på 200-talet f v t. Det får räcka med att kort sammanfatta det materiella arvet från en kontinuerlig historia av skriftspråkskultur som var omkring två tusen år gammal vid den slutliga uppkomsten av det kejsrerliga statsväsen som skulle komma att karaktärisera Kinas politiska historia i dess helhet.

Den kinesiska civilisationens vagga var Nordvästkina, vars ekonomi baserades på torrmarksodlad spannmål. Det forntida Kinas dominerande grödor var hirs, vete och korn. Inom sitt intensiva, bofasta jordbruk utvecklade den kinesiska civilisationen emellertid tidigt betydande bevattningssystem för sädesodlingen i de nordvästkinesiska lösstrakternas högländer och dalar. De första viktigare konturkanalerna för att avleda vatten från floderna och bevattna fälten byggdes under Ch'instaten på 200-talet f v t.¹ I Gula flodens lägre liggande bäcken åt nordöst anlade den efterföljande Hanstaten undan för undan en imponerande rad av kanaler, dammar och reservoarer med det kombinerade syftet att bringa översvämningarna under kontroll och på ett reglerat sätt tillhandahålla vatten för odlingen.² Pumpverk av paternostertyp konstruerades.³ Terasserade fält för sumpris tycks först ha uppkommit längre söderut under det första århundradet f v t.⁴ På detta stadium var emellertid torrmarksodlingen av hirs och vete emellertid ännu starkt dominerande inom landsbygdsekonomin. Både Ch'in- och Hanstaterna anlade också imponerande transportkanaler för att snabbt kunna frakta spannmålsskatterna till sina magasin, — troligtvis de första som byggdes i världen. Hela den kinesiska historien igenom har det varit så att staten prioriterat transportvattenvägar med deras skattemässiga och militära (transportmässiga) funktioner framför egentliga bevattningssystem med deras jordbruksändamål.⁵ Helt bortsett från vattenbyggnadskonsten kunde man på landsbygden emellertid tidigt inregistrera viktiga tekniska framsteg, i regel långt innan deras motsvarigheter uppträdde i Europa. Rotationskvvarnen uppfanns ungefär samtidigt som i det romerska västerlandet, under det andra århundradet f v t. Skottkärran uppfanns emellertid ett årtusende tidigare än i Europa, på 200-talet e v t, stigbygeln kom i bruk ungefär samtidigt, dragdjurens förmåga förbättrades på ett avgörande sätt genom tillblivelsen på 400-talet av den moderna bogselen, och segmentbyggda valvbroar kom på 600talet.⁶ Ännu mera anmärkningsvärt är att tekniken att gjuta järn inleddes redan på 500- och 400-talen f v t, medan den i Europa inte kom i bruk förrän under senmedeltiden, och stål framställdes faktiskt från och med 200-talet.⁷ Den kinesiska metallurgin låg således långt framför den i världens alla övriga regioner under denna tidiga epok. Samtidigt var det forntida Kina först med tre andra viktiga tillverkningsgrenar: siden producerades från historiens första kända början, papperet uppfanns

¹ Angående de tre huvudtyperna av bevattningssystem i Kina och deras regionala spridning se den banbrytande analysen av Chi Ch'ao Ting, *Key Economic Areas in Chinese History*, New York 1903 (ny upplaga), s 12-21, och den mäterliga översikten i J Needham, *Science and Civilization in China*, IV:3 (Civil Engineering and Nautics), Cambridge 1971, s 217-27 och 373 ff.

² Chi Ch'ao Ting, *Key Economic Areas in Chinese History*, s 89-92.

³ Needham, *Science and Civilization in China*, IV:2, (*Mechanical Engineering*), Cambridge 1965, s 344 och 362.

⁴ Yi-Fu Tuan, *China*, London 1970, s 83.

⁵ Needham, *Science and Civilization in China*, IV:3, s 225.

⁶ *Ibid*, IV:2, s 190, 258-65 och 312-27 samt IV:3, s 184.

⁷ J Needham, *The Development of Iron and Steel Technology in China*, London 1958, s 9. Stål tillverkades genom en kombination av smidesjärn och gjutjärn så tidigt som på 500-talet, s 26 och 47.

under de båda första århundradena e v t och porslinet fullkomnades på 400-talet.⁸ Denna anmärkningsvärda fond av tekniska landvinningar utgjorde den materiella grunden för det första stora dynastiska välde som 300-600, efter regionala motsättningar och splittringar, åter och varaktigt förenade Kina — T'angstaten, vilken vanligen betraktas som den avgörande begynnelsen till det egentliga kinesiska våldets civilisation.

T'angväldets jordsystem var i många avseenden märkvärdigt lika den asiatiska urtyp som framstod för många senare europeiska tänkare, bland dem Marx. Staten var juridiskt sett den ende jordägaren enligt regeln: ”Varje fläck under himlen är kejsarens mark.”⁹ Odlingen av jorden baserades på ett ”lika lott-system”, *chün-t'ien*, som från början ärvts från det nordliga Weiriket och som administrativt genomtvingades i en utsträckning som har förvånat senare historiker. Staten garanterade jordstycken av bestämd storlek, i princip cirka elva tunnland, till bondepar för återstoden av deras arbetsliv, varemot de tvingades betala naturaskatter — huvudsakligen i form av spannmål och kläde — och utföra arbetsprestationer. Av dessa lotter kunde en femtedel, som var avsedd för siden- och hampproduktion, ärvas medan resten återtogs av staten när brukarna dragit sig tillbaka.¹⁰ Det primära syftet med systemet var att utbreda odlingen och förhindra att aristokratiska jordägare byggde upp stora privata gods. Statens egna tjänstemän tilldelades ordentliga offentliga jordstycken för sitt eget underhåll. En omsorgsfull bokföring av all jordegendom och allt arbete var inbyggt i systemet. Den noggranna administrativa kontroll som rådde på landsbygden upprepades eller snarast intensifierades i städerna med början i huvudstaden Changan, vilken troligtvis räknade mer än en miljon invånare. T'angperiodens kinesiska städer var strikt planerade och övervakade av den kejsarliga staten. De var vanligen geometriska skapelser omgivna av gravar och vallar och indelade i rektangulära, muromgärdade rotar med portar som var stängda på natten och där trafiken övervakades om dagen. Myndigheterna huserade i ett särskilt distrikt, som genom dubbla murar var avskilt från den övriga staden.¹¹ Stadsbor som utan tillstånd beredde sig tillträde till dessa befästa distrikt blev vederbörligen bestraffade.

Den statsapparat som på detta sätt övervakade stad och land kontrollerades ursprungligen av en militär aristokrati, som vunnit sin ställning under den föregående epokens ständiga inbördeskrig, och som till sin tradition och sitt uppträdande fortfarande var en ärftlig, beriden adel. T'ang-epokens första sekel bevittnade också en storslagen våg av kinesiska militära erövringar åt norr och väster. Manchuriet och Korea underkuvades, Mongoliet pacificerades och den kinesiska makten utsträcktes djupt in i Centralasien, så långt som till Transoxanien och Pamirbergen. Denna stora expansion var väsentligen ett verk av T'angkavalleriet, som ihärdigt byggts upp efter ett program med högklassig inrikes hästavel och som leddes av en krigisk aristokrati.¹² När detta välde en gång hade vunnits, anförtroddes dess säkerhetssystem åt infanterikolonier i form av en distriktsmilis, som försågs med jord för uppodling och hade försvarspflicht, men från och med det senare 600-talet var man tvungen att bemanna väldets gränser med stora, permanenta enheter. Den strategiska expansionismen åtföljdes av en kulturell kosmopolitanism. För första gången i den kinesiska historien bidrog viktiga impulser utifrån till att forma den officiella ideologin, och buddhismen blev statsreligion. På samma gång höll emellertid långt mera djupgående och

⁸ Dens., *Science and Civilization in China*, (Introductory Orientations), Cambridge 1954, s 111 och 129.

⁹ D Twitchett, *Financial Administration under the T'ang Dynasty*, Cambridge 1963, s 1 och 194.

¹⁰ Ibid, s 1-6. I tätt befolkade regioner kunde lotternas storlek sjunka så långt som till 2-3 tunnland, s 4 och 201. Systemet genomdrevs aldrig ordentligt i de risodlande distrikten i Sydchina, där det tekniskt sett var olämpligt för den konstbevattnade risodlingens större arbetskraftsbehov.

¹¹ E Balazs, *Chinese Civilization and Bureaucracy*, New Haven 1907, s 68 ff.

¹² J Gernet, *Le monde chinois*, Paris 1972, s 217 ff. Denna bok ger den kanske bästa aktuella översikten över den kinesiska historien i dess helhet på något europeiskt språk.

varaktiga förändringar på att gradvis ombilda själva statsapparaten utseende. Det var nämligen under T'angepoken som den för det kejserliga Kina karaktäristiska civila byråkratin föddes. Från 600-talets mitt började en elit av högre förvaltningspersonal att rekryteras via ett offentligt examensväsen, även om det stora flertalet befattningar fortfarande fylldes genom ärftliga privilegier eller genom rekommendation från adelsfamiljer med traditionell ställning. ”Revisionen” innehöll en särskild kår av civila tjänstemän med uppgift att kritisera och kontrollera hela den kejserliga byråkratin och därigenom garantera en riktig nivå och därmed trygga en god standard på politiken och dess utförande.¹³ Vid T'angepokens mitt var det omisskännligt hur de statliga ämbetsmännen politiskt hade stärkt sin ställning genom examensväsendet, vars prestige till och med attraherat kandidater ur stormannaklassen. Statsapparaten militära gren skulle senare visserligen ge upphov till en lång rad av tron-krävande generaler, men skulle aldrig mer bli funktionellt dominerande inom det kinesiska kejsardömet. Nomadiska erövrare — turkar, mongoler och manchuer — skulle under de kommande epokerna invadera Kina, stödande sin makt på sina egna trupp garnisoner, men dessa inkräktararméer stod utanför landets normala förvaltning, vilken alltid överlevde dem. Den lärda byråkratin kom i stället att bli den kinesiska kejsarstatens permanenta kännemärke.

T'angepokens jordbrukssystem upplöstes i praktiken relativt snart. Böndernas rymningar till obebodd och oregistrerad jord i förening med de rikas uppodlingskampanjer och sabotaget från ämbetsmän inställda på att tillvälla sig jord för egen räkning bröt ner *chün-t'ien*-regleringen. År 756 inträffade sedan barbargeneralen An Lu-shans ödesdigra uppror, just när Kinas yttre makt hade försvagats genom arabernas och uigurnas segrar i Turkestan. Den dynastiska stabiliteten föll tillfälligt samman, gränserna krympte samman när de underkuvade folken reste sig och det skedde ett allmänt sammanbrott för den inrikes ordningen. Den tillspetsade krisen vid 700-talets mitt bröt fullständigt sönder registren över jordlotterna och gjorde i praktiken slut på *chün-t'ien*-ordningen på landsbygden. Inom fem år efter An Lu-shans uppror hade antalet registrerade hushåll minskat med 80 procent.¹⁴ Nu uppstod stora privata gods, *chang-yuan*, som ägdes av lägre adelsmän, byråkrater eller officerare. Det var inte fråga om sammanhängande latifundier utan om sammanförda lotter som brukades av bondearrendatorer, anställd arbetskraft och tillfälligtvis även slavar, övervakade av gårdsfogdar. Arrendena uppgick för arrendatorerna på dessa gods vanligen till hälften av produktionen, en utsagningsgrad som var betydligt högre än den som staten tillämpade på *chün-t'ien*-lotterna.¹⁵ Beskattningssystemet omlades samtidigt från huvudskatter in natura och *corvéés* till progressiva pålagor på egendom och areal, vilka erlades kontant eller i form av spannmål. Indirekta varuskatter blev alltmer inbringande i takt med att handelstransaktionerna och penningsekonomin breddade ut sig.¹⁶ Kina hade före T'angepoken i huvudsak utgjort en bytesekonomi, och även T'angepoken led kronisk brist på koppar till mynt och var delvis hänvisad till siden som betalningsmedel. Underkuvandet av de buddhistiska klostren vid 800-talets mitt frigjorde emellertid stora mängder koppar och underlättade penningcirkulationen. Denna åtgärd hade i sin tur delvis inspirerats av den utlänningsfientliga reaktion som kännetecknade T'angstyrets senare tid. Dynastins återhämtning efter krisen vid 700-talets mitt åtföljdes av en ny fientlighet mot främmande religiösa institutioner, vilket gjorde slut på buddhismens dominans inom den kinesiska statens ideologiska komplex. Den efterföljdes som den kejserliga ordningens stora, officiella doktrin av det konfucianska tänkandets världsliga, moraliserande och kyliga konservatism. I fortsättningen skulle det kinesiska väldet utmärkas av den grundläggande

¹³ R Dawson, *Imperial China*, London 1972, s 50 ff.

¹⁴ Twitchett, *Financial Administration under the T'ang Dynasty*, s 12-17.

¹⁵ *Ibid*, s 18 ff.

¹⁶ *Ibid*, s 24-65.

världsliga karaktären hos dess legitimeringssystem. Drivkraften bakom denna kulturella förändring kom till stor del från den sydkinesiska lågadeln, som rekryterade de viktigaste tillskotten till civilförvaltningen. Kejsardömets tillbakadragande från Centralasien, Manchuriet och Korea ledde till en allmän försvagning av den gamla militäristokratin i nordväst med dess större mottaglighet för utländska impulser, och till en förstärkning av de officiella lärda ställning inom staten.¹⁷ På samma gång förflyttades befolkningen och välståndet undan för undan söderut mot nedre Jangtsekiang. Den intensiva risodlingen började nu för första gången att få större betydelse tack vare utvecklandet av uppdrivningsrabatter, vilket eliminerade behovet av träda och därmed starkt ökade produktionen.

Under den följande Sungepoken, mellan 900-talet och 1200-talet, antog således hela agrarsystemet en ny skepnad. T'angväldets avslutande fas hade karaktäriserats av den centrala, dynastiska maktens upplösning, utbredda uppror och återkommande barbarinvasioner norrifrån, och såg den traditionella militäristokratin i nordväst försvinna helt och hållet. Sungstatens härskande klass, som i stor utsträckning var ny till sin direkta sociala sammansättning, kunde härleda sitt ursprung från den föregående dynastins ämbetsmannakår. Den kom nu att utgöra en breddad och stabiliserad, utbildad lågadel. Statsapparaten indelades i tre funktionsbestämda sektorer — civil, finansiell och militär — med specialiserade karriärvägar inom var och en. Provinsförvaltningen organiserades och förstärktes på liknande sätt. Den kejsarliga byråkrati som blev resultatet var mycket större än T'angepokens och fördubblades i storlek under Sungväldets första århundrade. På 900-talet inrättades en reguljär byråkratisk utbildningsgång, där tillträdet reglerades genom examina och utnämningen avgjordes genom meritvärdering och beskyddares rekommendationer. Utbildningen för detta gradväsen blev allt striktare, och genomsnittsåldern på de nyutnämnda steg från 25 till 35 år. De utexaminerade kandidaterna kom snart att dominera alla statliga sektorer utom armén. Den militära karriären räknades formellt lika högt som den civila men var i praktiken långt mindre aktad.¹⁸ På 1000-talet utgjordes flertalet av ämbetsmännen i ansvarsbefattningar av examinerat folk, som vanligen bodde i städer och därifrån kontrollerade lantegendomar vilka förvaltades av inspektorer och brukades av beroende arrendatorer. De största av dessa egendommar kom att koncentreras till de nya regionerna Kiangsu, Anhwei och Chekiang, varifrån de flesta ämbetsstuderande och statsfunktionärerna kom.¹⁹ De bönder som odlade dessa herrars gods betalade avgifter i form av arbete och in natura, och deras rörlighet inskränktes av deras arrendekontrakt. Det råder inget tvivel om den avgörande betydelse som detta godsväsen med dess ofria arbetskraft hade för Sungepokens jordbruk. Det är å andra sidan möjligt att kanske så mycket som 60 procent av den totala landsbygdsbefolkningen nu var självständiga småbrukare utanför godsens.²⁰ Det var de som betalade huvuddelen av de agrara skatterna. Det statliga ägandet av all jord bibehölls nominellt i Sungtidens rättsteori, men var nu i praktiken en död bokstav.²¹ Från och

¹⁷ Gernet, *Le monde chinois*, s 255 ff.

¹⁸ Twitchett, "Chinese Politics and Society from the Bronze Age to the Manchus", i A Toynbee (red, *Half the World*, London 1973, s 69.

¹⁹ Dens, *Land Tenure and the Social Order in T'ang and Sung China*, London 1962, s 26 f.

²⁰ Ibid, s 28 ff. Frågan om den riktiga balansen mellan chang-yuan-godssektorn och småägarjordbruket inom Sung-ekonomin är en av de mest kontroversiella inom den aktuella historieskrivningen om denna epok. I sitt betydelsefulla senare arbete hävdar Elvin att en kinesisk "herrgårdsdrift" baserad på "livegen" arbetskraft dominerade större delen av landsbygden, även om han medger att antalet bönder utanför godsens var "inte obetydligt"; *The Pattern of the Chinese Past*, London 1973, s 78-83. Emellertid avvisar han de kvantitativa uppskattningar som gjorts med utgångspunkt från den dåtida befolkningsstatistiken utan att erbjuda alternativa kalkyler, och bygger mycket av sin tolkning på två japanska vetenskapsmän, Kusano och Sudo, vilkas åsikter inte tycks vara obestridda i deras hemland. Twitchett är däremot kritisk till termen "herrgårdsdrift" när det gäller att beskriva *chang-yuan*, och betonar mer de små ägarnas relativa betydelse under Sungepoken. Det nuvarande bevisläget tycks inte medge några strikta slutsatser.

²¹ Twitchett, *Land Tenure and the Social Order ...*, s 25.

med nu och fram till slutet skulle privat jordegendom, om än underkastad vissa viktiga inskränkningar, komma att utmärka det kinesiska kejsrerliga samhället.

Dess sociala framväxt sammanföll med stora framsteg på den kinesiska landsbygden. Bebyggelsens och odlingens allmänna förskjutning mot den risproducerande dalen utmed lägre Jangtsiekang beledsagades av en snabb utveckling av ett tredje slag av vattenbyggnader—torrläggningen av alluviala träskmarker och uppodlingen av sjöbottnar. Det skedde under Sungepoken en påtaglig uppgång i bevattningsanläggningarnas allmänna omfattning med en tredubbling i förhållande till föregående dynastier.²² Sunggodsägarnas investeringar i stora uppodlingsprojekt var mer omfattande än de offentliga anläggningarna. Den privata jordegendomens uppkomst sammanföll med en förhärskande ställning för den konstbevattnade risodlingen inom den kinesiska jordbruksökonomi i dess helhet; båda tillhörde Sungepokens nya företeelser. Det stora flertalet bevattningsanläggningar var i fortsättningen lokala till sin karaktär och krävde föga eller intet av statsingripande.²³ Initiativ från godsägare eller bybor låg bakom de flesta av dem sedan våtmarksjordbrukets långt produktivare ordning väl hade etablerats i Jangtseregionen. Det var under denna epok som ett mera komplicerat vattenmaskineri för uppfodring, malning och tröskning fick allmän utbredning. Åkerbruksverktyg — plogar, hackor, spadar och skärar — förbättrades och spreds. Tidigt mognade champaris infördes från Vietnam och veteavkastningen flerdubblades.²⁴ Totalt sett ökade jordbrukets produktivitet mycket snabbt och i takt med den befolkningstätheten. Kinas befolkning, som sedan 100-talet f v t legat praktiskt taget stilla vid omkring 50 miljoner, fördubblades ungefär till cirka 100 miljoner mellan 700-talets mitt och perioden 900-1200.²⁵

Under tiden hade dramatiska framsteg gjorts inom gruvdrift och metallframställning. Under 1000-talet skedde en stigande produktion av kol, som krävde långt större investeringar av kapital och arbetskraft än traditionella bränslen. Efterfrågan underblåstes av viktiga framsteg inom järnframställningen, vars teknologi nu blev ytterst sofistikerad (cylinderblåsmaskiner var standardutrustning) och vars järnbruk var kanske de största i världen fram till 1800-talet. För år 1078 har den nordkinesiska järnproduktionen uppskattats till någonting mellan 75 000 och 150 000 ton, en tolvubbling på 200 år. Det är möjligt att den kinesiska järnproduktionen på 1000-talet var ungefär lika stor som den sammanlagda europeiska vid 1700-talets ingång.²⁶ Det var denna järnframställningens snabba tillväxt som möjliggjorde mångfaldigandet av de jordbruksredskap som spreds över landsbygden och den utökade vapenindustrin. Samma period bevittnade en förvånande ansamling av nya uppfinningar. Eldvapen utvecklades för krigsbruk, rörliga typer framställdes för boktryck, magnetiska kompasser användes som navigationsinstrument och mekaniska ur konstruerades.²⁷ De tre eller fyra mest berömda av den europeiska renässansens tekniska innovationer föregreps sålunda långt tidigare i Kina. Slussar i kanalerna, akteroder och skovelhjul på fartyg förbättrade transporterna ytterligare.²⁸ Den keramiska tillverkningen utvecklades mycket snabbt, och porslin gick troligen för första gången förbi siden som kejsardömets viktigaste exportvara. Cirkulationen av kopparmynt växte starkt, och papperssedlar började utfärdas av både staten och privata bankirer. Denna förenade agrara och industriella

²² Se överslagen i Needham, *Science and Civilization in China*, IV:3, s 282 ff, som utvecklar kalkyler som ursprungligen gjorts av Chi Ch'au Ting, *Key Economic Areas in Chinese History*, s 30.

²³ Dwight Perkins, *Agricultural Development in China 1368-1968*, Edinburgh 1909, s 171 f. Perkins undersökning rör Kina efter Yüanperioden, men det finns allt skäl att tro att hans omdöme gäller för hela tiden efter T'angperioden.

²⁴ Twitchett, *Land Tenure and the Social Order ...*, s 30 f.

²⁵ Gernet, *Le monde chinois*, s 281.

²⁶ R Hartwell, "A Revolution in the Chinese Iron and Coal Industries during the Northern Sung, 920-1126 A.D.", *The Journal of Asian Studies*, XXI, nr 2, (februari 1962), s 115 och 160.

²⁷ Needham, *Science and Civilization in China*, I, s 134 och 231 samt IV:2, 2 446-65 och IV:3, s 562.

²⁸ Needham, *Science and Civilization in China*, IV:2, s 417-27 samt IV:3, s 350, 357-60 och 641 f.

utveckling släppte lös en väldig urbaniseringsvåg. År 1100 hade Kina kanske så mycket som fem städer med en befolkning på över en miljon.²⁹ Dessa stora bebyggelseanhopningar var långt mera resultatet av spontan ekonomisk tillväxt än av byråkratins överlagda påbud, och de utmärktes av en mycket friare stadsplan.³⁰ På 1000-talet upphävdes det nattliga utgångsförbudet i Sunghuvudstaden Kaifeng, och kejsarstädernas gamla muromgjordade rotar gav plats åt ett ledigare gatunät. Städernas nya köpmannakårer drog nytta av avsalu jordbrukets uppkomst, den blomstrande gruvbrytningen, metalltillverkningens frammarsch och upptäckten av nya metoder för bankväsen och kredit. Produktionen av kopparmynt steg till det tjugodubbla i förhållande till T'angepoken. Man började behärska den långväga sjöhandeln allt bättre, bland annat tack vare många framsteg inom skeppsbyggnadskonsten, och man skapade för första gången en kejsarlig flotta.

Sungperiodens dramatiska förändring av hela den kinesiska ekonomins utseende accentuerades när Nordkina vid 1100-talets mitt erövrades av jürchennomaderna. Avstängt som det var från den kinesiska civilisationens traditionella centralasiatiska och mongoliska uppland förändrade Sungväldet nu sin orientering från fastlandet till havet, något helt nytt i den kinesiska historien. Inom landet växte den urbana handelns betydelse i motsvarande grad. Följden blev att jordbruket för första gången i historien upphörde att stå för merparten av de kinesiska statsinkomsterna. De kejserliga intäkterna av handelsskatt och monopol var redan på 1000-talet lika stora som jordskatterna, och i den sydkinesiska Sungstaten under 1100-talets andra hälft och 1200-talet översteg handelsintäkterna vida inkomsterna från jordbruket.³¹ Denna nya skattefördelning återspeglade inte endast den inrikes och utrikes handelns tillväxt utan också utvidgningen av hela ekonomins tillverkningsbas, gruvdriftens expansion och avsaluodlingens utbredning inom jordbruket. Det abbasidiska kalifatets islamiska välde hade en tid på 700- och 800-talen utgjort världens rikaste och mäktigaste civilisation, men Sungepokens kinesiska kejsardöme var på 1000- och 1100-talen obestridligen klotets mest förmögna och utvecklade ekonomi, och dess blomstring hade en långt säkrare grund i en mångsidig produktion inom jordbruk och tillverkning, och alltså inte huvudsakligen i den internationella handelns bytestransaktioner. Sungstatens ekonomiska dynamik åtföljdes av en intellektuell rörelse, som förenade vördnad för Kinas forntida historia med nya upptäckter inom matematik, astronomi, medicin, kartografi, arkeologi och andra ämnen.³² Den bildade lågadel som nu styrde Kina kännetecknas av en mandarinsk motvilja för fysiska idrotter och krigiska övningar och en medveten kult av estetiska och intellektuella tidsfördriv. I Sungepokens kultur kombinerades kosmiska spekulationer med en systematiserad nykonfucianism.

Mongolernas erövring av Kina på 1200-talet skulle komma att pröva motståndskraften hos hela det socio-ekonomiska system som mognat fram under denna lyckliga tid. Betydande områden i norra Kina ”förherdades” till en början av de nya nomadiska härskarna, under vilka jordbruket allmänt sett gick tillbaka. Senare ansträngningar av Yüankejsarna att återställa jordbruket rönt föga framgång.³³ De industriella uppfinningarna upphörde i stort sett; mongol-epokens viktigaste tekniska framsteg tycks kanske typiskt nog ha varit gjutningen av cylindriska kanoner.³⁴ Skatte-

²⁹ E Kracke, ”Sung Society: Change within Tradition”, *The Far Eastern Quarterly*, XIV, (aug. 1955), nr 4, 2 481 f.

³⁰ Se Tuan, *China*, s 132-35

³¹ Gernet, *Le monde chinois*, s 285.

³² Gernet talar i likhet med andra om en ”Sungrenässans”, jämförlig med den europeiska under samma epok, *ibid*, s 290 f och 296-302. Analogin håller emellertid inte, ty de kinesiska lärda hade aldrig upphört att sysselsätta sig med sitt forntida förflutna. Det fanns ingen markerad process av kulturell brytning som den europeiska renässansens återupptäckt av den klassiska antiken till sin definition var. I annat sammanhang varnar Gernet värtaligt för det överdrivna införandet av specifikt europeiska perioder och begrepp i den kinesiska historien och trycker på behovet av att smida nya begrepp som är specifika för den kinesiska erfarenheten, *ibid*, s 571 f.

³³ H F Schurmann, *Economic Structure of the Yuan Dynasty*, Cambridge USA 1950, s 8 f, 29 f och 43-48.

³⁴ Needham, *Science and Civilization in China*. I. s. 142.

trycket på landsbygdens och städernas massor ökade, samtidigt som man införde ett ärftligt fastställande av deras yrken i avsikt att låsa fast landets klasstruktur. Arrenden och räntesatser förblev höga och böndernas skuldsättning ökade undan för undan. Även om godsägarna i söder hade anslutit sig till de invaderande mongolarméerna visade Yüandynastin föga tilltro till de kinesiska mandarinerna. Examensväsendet avskaffades, den centrala kejserliga myndigheten stärktes, provinsförvaltningen omorganiserades och skatteuppbörden förpaktades till utländska, uiguriska skrån, på vilka de mongoliska härskarna starkt förlitade sig när det gällde administrativa och affärsmässiga färdigheter.³⁵ Å andra sidan gynnade Yüanpolitiken det merkantila företagandet och stimulerade handeln. Kinas integration i det vidsträckta mongolväldet ledde till en inströmning av islamska köpmän från Centralasien och en expansion för den internationella sjöfarten. En nationell pappersvaluta introducerades. Omfattande kusttransporter inrättades för tillförseln av spannmål till Nordkina, där en ny huvudstad grundats i Peking, samtidigt som den monumentala Kejsarkanalen, som förenade landets ekonomiska och politiska centra genom en sammanhängande vattenväg, fullbordades. Dynastins etniska diskriminering uppreste emellertid snart en stor del av lågadeln, medan den intensifierade skatteutsugningen, nedskrivningen av pappersvalutan och godsägarnas alltmer förtryckande metoder drev bönderna till väpnade uppror. Följden blev en social och nationell oro som på 1300-talet gjorde slut på mongolstyret och förde Mingdynastin till makten.

Den nya staten utgjorde med vissa viktigare modifikationer ett återupplivande av den traditionella politiska struktur som den utbildade lågadelns styre utgjorde. Examensväsendet återupprättades genast, men det byggdes nu in i ett regionalt kvoteringssystem, som reserverade omkring 40 procent av utbildningsplatserna åt aspiranter från norr, vilket förhindrade ett sydkinesiskt ämbetsmonopol. Stora godsägare från Jangtseregionen fördes till den nya Minghuvudstaden Nanking, där deras tvungna residens underlättade regeringens kontroll, samtidigt som det kejserliga kansliet, av tradition ett hinder för kejsarens godtyckliga vilja, avskaffades. Statens hela myndighetsprägel förstärktes under Mingväldet, vars hemliga polis och övervakningssystem var långt mera hänsynslösa och omfattande än Sungdynastins.³⁶ Hovpolitiken dominerades i växande grad av en överförstorad kår av eunucker (som definitionsmässigt stod utanför de konfucianska normerna om fadersauktoritet och ansvar) och av vilda fraktionsstrider. Den lärda byråkratins solidaritet försvagades genom osäkerheten i besittning och uppdelning av tjänster, medan genomsnittåldern för kvalifikation genom gradväsendet hela tiden ökade. Ursprungligen skapades en mycket stor armé om tre miljoner man, av vilken mycket senare sipprade bort i ett nät av militära kolonistörer. På beskattningsområdet var Mingstatens stora innovation ett systematiskt påtvingande av arbetsplikt på landsbygdens och städernas befolkning, som för fullgörandet organiserades i noggrant övervakade ”gemenskaper”.

På landsbygden tenderade Sungepokens restriktiva arrendekontrakt att komma ur bruk, medan Yüanregimens register över ärftliga yrken bibehölls, om än i lösare form.³⁷ I och med att det inrikes lugnet återställdes och arrendena lättades uppvisade landsbygdens produktivkrafter åter oanade framsteg. Ett väldigt program för jordbrukets upphjälpande uppsattes officiellt av Mingdynastins grundare, kejsaren Hong Wu, för att gottgöra mongolstyrets ödeläggelser och den förstörelse som orsakats av de resningar som gjorde slut på detta. Nyodling organiserades, bevattningsanläggningarna återställdes och utvidgades, och en skogsplantering av tidigare okänd om-

³⁵ Schurmann, *Economic Structure of the Yuan Dynasty*, s 8 och 27 f; Dawson, *Imperial China*, s 180 och 197

³⁶ Dawson, *Imperial China*, s 214 f; Twitchett, ”Chinese Politics and Society”, s 72 f.

³⁷ Detta är åtminstone den vanliga åsikten. Elvin förlägger slutet på det ”livegna” arrendet till en mycket senare tidpunkt, till den tidiga Chingepoken, som han betraktar som den första under vilken småbruken blev vanliga på landsbygden, *The Pattern of the Chinese Past*, s 247-50.

fattning fullbordades enligt den kejsrerliga statens instruktioner.³⁸ Resultaten var snabba och iögonfallande. Inom sex år efter störtandet av Yüan hade volymen av den spannmålsskatt som den centrala finansförvaltningen mottog nära nog tredubblats. Den stöt som landsbygdsekonomin fick genom denna återuppbyggnad ovanifrån startade en ytterligt snabb agrar tillväxt undertill. Den konstbevattnade risodlingen fortsatte att expandera och förbättras i dalarna och på slätterna i takt med att tidigt mognande arter och odling med två skördar om året spreds utåt från nedre Jangtse-regionen till Hopei, Hunan och Fukien. I sydvästra Kina koloniserades Yennan. Utmarksjordar i Sydkina odlades med vete, korn och hirs som övertagits norrifrån. Avsalugrödor som indigo, socker och tobak odlades i allt större skala. Kinas befolkning, vilken under mongolstyret troligen gått tillbaka till 65-80 miljoner, växte nu som en följd av denna utveckling åter till ett tal som år 1600 låg någonstans mellan 120 och 200 miljoner.³⁹ I städerna genomgick sidenväveriet, den keramiska tillverkningen och sockerraffineringen en påtaglig utveckling, medan bomullstextilier för första gången kom i allmänt bruk och ersatte de traditionella hampkläderna. Att befolkningen anlade de nya kläderna lade grunden för skapandet av stora tillverkningscentra i klädesproduktion. Vid Mingperiodens slut fanns i Sungkiangregionen omkring 200 000 hantverkare sammanförda i dess textilindustri. Handeln mellan regionerna knöt landet allt fastare samman, samtidigt som det skedde en markerad övergång till ett nytt penningväsen. Pappersvalutan avskaffades en kort tid efter 1400-talets mitt på grund av ständiga devalveringar. Så småningom importerades en ökande mängd silver från Amerika (via Filippinerna) och Japan, och kom att utgöra det dominerande betalningsmedlet inom Kina, tills skattesystemet så småningom i stor utsträckning omlades i enlighet därmed.

Mingekonomins stora, inledande flodvåg fortsatte emellertid inte under dynastins andra sekel. De första hindren för dess fortsatta växt blev märkbara inom jordbruket. Från omkring år 1520 började priset på jord att sjunka i takt med att lönsamheten hos agrara investeringar sjönk för lågadeln.⁴⁰ Också befolkningstillväxten tycks ha blivit långsammare. Städerna uppvisade å andra sidan utåt sett fortfarande ett stort kommersiellt välstånd med förbättrade produktionsmetoder inom vissa äldre tillverkningsgrenar och ökad tillförsel av myntsilver. Samtidigt slutade emellertid den industriella tekniken på ett mera grundläggande plan att uppvisa någon ny dynamik. Inga urbana uppfinningar av någon större betydelse finns omvittnade från Mingepoken, medan vissa tidigare framsteg (ur och slussar) förföll eller glömdes bort.⁴¹ Textiltillverkningen utvecklades när den övergick från hampa till bomull som råvara, men i och med detta övergav den de mekaniska spinnrockar som på 1300-talet kommit i bruk för framställning av hampkläde, vilket var en viktig teknisk tillbakagång. Detta hade sin organisatoriska parallell. Medan Sungperiodens agrara produktion av hampkläde hade utvecklat ett förlagssystem under köpmannakontroll, återgick bomullstillverkningen vanligen till att bli en enkel, lantlig hemindustri.⁴² Expansionen till sjöss nådde sin höjdpunkt i början av 1400-talet, när kinesiska djonker med en dräktighet vida större än några samtida europeiska farkoster korsade världshaven till Arabien och Afrika, men dessa sjöexpeditioner upphörde vid seklets mitt, och hela den kejsrerliga flottan avrustades i en adligt byråkratisk reaktion som förebådade en mera utbredd officiell inkräkthet och obskurantism.⁴³ Mingkulturens nationellt själv tillräckliga och restaurativa klimat, vilket ursprungligen utgjort en

³⁸ Gernet, *Le monde chinois*, s 341 f.

³⁹ Ping-Ti Ho, *Studies on the Population of China 1368-1953*, Cambridge USA 1969, s 101 och 277; Perkins, *Agricultural Development in China*, s 16, 194-201 och 208 f.

⁴⁰ Gernet, *Le monde chinois*, s 370 f.

⁴¹ Needham, *Science and Civilization in China*, IV:2, s 508; samt IV:3, s 360.

⁴² Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, s 195-99, 162 och 274 ff.

⁴³ Needham, *Science and Civilization in China*, IV:3, s 524-27, sammanfattar de rådande hypoteserna om orsakerna till denna plötsliga förändring.

utlänningfientlig reaktion mot mongolstyret, tycks ha lett till en ”förskjutning” av den intellektuella aktiviteten i filologisk och litterär riktning, vilket åtföljdes av ett minskat intresse för naturvetenskap och teknik. Politiskt sett återupplevde Mingepokens kejsarstat en mer eller mindre bekant utvecklingskurva. Hovets slöseri, förvaltningens korrupktion och godsägarnas undandragande av skatt tömde dess skattkammare och ledde till ett ökat tryck mot bönderna, vilkas arbetsplikt omvandlades till penningskatter som höjdes i takt med att regimen utsattes för press utifrån. Japanska sjörövare gjorde havet osäkert och satte definitivt punkt för det kinesiska sjöväldet. I norr förnyades mongolräderna med åtföljande stor ödeläggelse, och japanska invasionsföretag mot Korea kunde motstås endast genom stora ekonomiska satsningar på den kejsarliga armén.⁴⁴ Landets ekonomiska och befolkningsmässiga utveckling kom därmed under 1500-talet gradvis att upphöra i takt med regeringens politiska förfall och det militära priset för dess oförmåga. När i början av 1600-talet Nordöstkina drabbades av de första manchuinvasionerna, höll den inrikes tryggheten redan på att vittra bort inom Mingväldet; hungersnöd härjade landsbygden och deserteringar undergrävde armén. Tronkrävarrevolter och bondeuppror böljade snart över landet från Shensi och Sezuan till Kiangsu.

Manchuerövringen hade således redan förberetts genom Kinas inre förhållanden under de sista Mingkejsarna. Långt utdragna anfall som sträckte sig över två generationer förde de tungusiska fanorna från Mukden till Kanton. År 1681 hade hela det kinesiska fastlandet invaderats. Den nya Ch'ingdynasti som installerades skulle i mycket upprepa samma ekonomiska kretslopp som sina föregångare, om än i större skala. Politiskt sett var dess styre en blandning av Yüan- och Mingtraditioner. Den härskande manchuklassen upprätthöll en etnisk separatism, höll sina egna gardesregementen garnisonerade i landet och monopoliserade statens högsta militära befäl.⁴⁵ Manchuriska guvernör-generaler, som härskade över två provinser samtidigt, stod vanligen över kineser med förvaltningsansvar över enstaka provinser. Den kinesiska lågadeln lämnades dock väsentligen i besittning av den civila byråkratin, och examenssystemet förfinades ytterligare för att utjämna provinsernas representation. Den kejsarliga statens traditionella övervakning av kulturen skärptes. Under nästan ett sekel, från 1683 till 1753, sänkte manchustyret skatterna, hejdade korrupktionen, upprätthöll den inre freden och utbredde koloniseringen. Spridningen av amerikanska rotgrödor via Filippinerna — majs, potatis, jordnötter, jamsrot — möjliggjorde först nu jordbruket att erövra bergen med deras tunna jordtäcke. Böndernas inflyttning i de skogklädda högländerna som dittills varit bebodda av stamfolk fortskred snabbt, och stora områden lades under odling. Rissorterna förbättrades ytterligare och gav skörd på mindre än halva den tid som krävts av de första tidigt mognande arterna under Sungepoken. Jordbrukets areal och produktivitet ökade sålunda återigen snabbt, vilket medgav en explosiv befolkningsökning som denna gång slog alla tidigare rekord. Kinas befolkning fördubblades eller tredubblades från 1700 till 1850, när den uppgick till 430 miljoner.⁴⁶ Samtidigt som Europas sammanlagda befolkning växte från cirka 144 miljoner år 1750 till 193 miljoner 1800, ökades Kinas enligt en beräkning från 143 miljoner år 1741 till 360 miljoner 1812. Den intensivare avkastningen från risodlingen, som alltid legat över torrmarkjordbrukets, möjliggjorde en befolkningstäthet som inte hade någon motsvarighet i Västerlandet.⁴⁷ Samtidigt utökade manchuregimens militära erövringar — vilka för första gången

⁴⁴ Beträffande förvecklingarna under den senare Mingregimen se Dawson, *Imperial China*, s 247 ff och 256 f.

⁴⁵ Kinesiska ”Gröna Fanan”-trupper utgjorde ett av Ch'ing-statens underordnade verktyg. Åtskillnaden mellan kinesiska och manchuregementen vidmakthölls ända fram till dynastins sista år, vid 1900-talets ingång. Se V Purcell, *The Boxer Uprising*, Cambridge 1963, 20-24.

⁴⁶ Ping-Ti Ho, *Studies in the Population of China*, s 208-15.

⁴⁷ Gernet, *Le monde chinois*, s 424. Också i dag är den genomsnittliga internationella avkastningen 75 procent högre per ytenhet än för vete. På 1800-talet var det kinesiska risets överlägsenhet över det europeiska vetet ännu mycket större.

i historien förde in Mongoliet, Sinkiang och Tibet under faktisk kinesisk kontroll — på ett påtagligt sätt det territorium som låg öppet för odling och bebyggelse. Genom Ch'ingdynastins trupper och tjänstemän utsträcktes Kinas inlandsgränser djupt in i Centralasien.

På 1800-talet inleddes emellertid en relativ stagnation inom jordbruket. Jorderosionen spolade bort mycket av bergsodlingarna och slammade igen bevattningssystemen. Ett överexploaterande godsägar- och ockrarvälde frodades i de bördigaste regionerna, och en agrar överbefolkning började komma till synes i byarna.⁴⁸ Manchu-regimens militära expansion och slösaktiga hov under kejsar Ch'ien Lung på 1700-talets senare del hade åter fört skattetrycket till en outhärdlig nivå. År 1795 utbröt det första stora bondeupproret i Nordvästkina, och det kuvades med svårighet efter åtta års kamp. Snart gick också de stadsbaserade tillverkningsgrenarna in i en växande kris. 1700-talet hade bevittnat en ökad kommersiell välmåga i städerna. Textilier, porslin, siden, papper, te och socker hade alla blomstrat under Ch'ingfreden. Utrikeshandeln ökade påtagligt, pådriven av en ny europeisk efterfrågan på kinesiska varor, även om den vid seklets slut fortfarande bara gav en sjättedel så stora skatteintäkter som inrikeshandeln. Det skedde emellertid ingen kvalitativ förändring i den kinesiska industrins mönster. Sungenpokens stora framsteg inom järnframställningen hade inte följts av någon motsvarande utveckling under nya tidens början. Konsumtionsvarutillverkningen, som från och med Mingperioden var den mest blomstrande, alstrade heller inte något teknologiskt genombrott under Ch'ingepoken. Inte heller hade lönearbete ökat särskilt mycket inom dem i början av 1800-talet. Den allmänna fördelningen mellan ekonomins stads- och landsbygdssektorer under manchustyret ger jord- och mantalskatternas massiva övervikt inom skatteväsendet en fingervisning om. Fram till 1700-talets slut står de för 70-80 procent av Ch'ingstatens sammanlagda intäkter.⁴⁹ Dessutom började från och med 1800-talets mitt den europeiska imperialistiska expansionen att för första gången angripa kinesernas traditionella handel och tillverkning och att rubba Ch'ingstatens hela försvarsapparat. Den första form som trycket västerifrån antog var väsentligen kommersiellt. Den olagliga opiehandel som engelska företag från och med 1800-talets andra decennium bedrev i Sydkina orsakade manchuregimen ett underskott i utrikeshandeln när narkotikaimporten gick i höjden. En växande kris i betalningsbalansen påskyndades genom silverprisets fall på världsmarknaden, vilket ledde till en nedskrivning av den kinesiska valutan och en växande inflation inom landet. Ch'ingregimens försök att stoppa opiehandeln bröts genom väpnat våld i det engelsk-kinesiska kriget 1841-42.

Dessa ekonomiska tillbakagångar, som åtföljdes av en oroande ideologisk penetration utifrån, följdes så av den väldiga sociala jordbävning som Taipingupproret innebar. Under femton år, från 1850 till 1864, skakade detta väldiga bonde- och plebejuppor, världens på långt när största folkliga revolt under hela 1800-talet, hela kejsardömet i dess grundvalar. Större delen av Centralkina erövrades av det "himmelska kungarikets" soldater, som inspirerats av Taipinglärans puritanska och jämlikhetsideal. Nordkina skakades samtidigt av Nienrebellernas separata landsbygdsuppor, medan förtryckta etniska och religiösa minoriteter — framför allt muslimska samfund — bröt ut i revolter i Kweichow, Yennan, Shensi, Kansu och Sinkiang. De hänsynslösa förtryckarkrig som Ch'ingstaten släppte loss mot dessa olika fattiguppor varade i nästan tre årtionden. Det var inte förrän år 1878 som manchuoperationerna fullbordades med den slutliga "pacifieringen" av Centralasien. Det totala antalet dödsoffer för dessa väldiga strider var mellan 20 och 30 miljoner, och ödeläggelsen på landsbygden stod i proportion därtill.

Taipingupproret och de beledsagande resningarna markerade det ohjälpliga politiska förfallet för manchusystemet. Kejsarstaten försökte återställa sina finanser genom nya skatter på handeln; det

⁴⁸ Dawson, *Imperial China*, s 301 f; Ho, *Studies on the Population of China*, s 217-21.

⁴⁹ Gernet, *Le monde chinois*, s 424.

sammanlagda värdet av den ungefär sjudubblades mellan 1850 och 1910, en börda som ytterligt försvagade de inhemska industrierna just som de träffades av den fullt utvecklade utländska konkurrensen.⁵⁰ Engelska och nordamerikanska bomullsvavar trängde ut den inhemska produktionen, indiskt och ceylonesiskt te ruinerade de lokala plantagerna, japanskt och italienskt siden erövrade traditionella exportmarknader. Det militära trycket från imperialisterna växte undan för undan och kulminerade i 1894-95 års kinesisk-japanska krig. Utländska förödmjukelser väckte oro inom landet (boxarupproret), vilket ledde till ytterligare utländsk intervention. Ch'ingstaten, som vacklade under dessa olika slag, krossades slutligen i 1911 års republikanska revolution, i vilken sociala och nationella element ännu en gång blandades.

Det kinesiska kejsardömet avslutande våndor och frånfälle inpräglade hos 1800-talets europeiska iakttagare föreställningen om ett i grunden stagnerat samhälle som bröt samman för det dynamiska västerlandets inträngande. Det skådespel som den senare Ch'ingregimens debacle erbjöd var emellertid i ett längre perspektiv bedrägligt. Det kinesiska kejsardömet hela utveckling från Tang- till Ch'ingepoken uppvisar nämligen ur vissa avgörande aspekter en starkt kumulativ utveckling. Landets enorma befolkningsökning från cirka 65 miljoner invånare år 1400 till 430 miljoner 1850 — en demografisk utveckling som lätt överträffar Europas under motsvarande epok — är i sig ett vittnesbörd över omfattningen av produktivkrafternas expansion i det kejserliga Kina efter Yüanepoken. De framsteg som Kina uppnådde inom jordbruket under nya tidens första del var i ett längre perspektiv anmärkningsvärda. Den enorma befolkningstillväxten, som sexdubblade befolkningen inom loppet av fem århundraden, tycks hela tiden ha uppvägs av en ökad spannmålsproduktion fram till det kejserliga systemets slut, ja, per capitaproduktionen var troligen relativt stabil mellan åren 1400 och 1900.⁵¹ Den stora absoluta ökning i spannmålsproduktionen som inregistrerades under detta halva årtusende har till ungefär lika stora delar tillskrivits en kvantitativ expansion av den odlade arealen och en kvalitativ förbättring av den relativa avkastningen.⁵² Inom den del av denna utveckling som den förbättrade avkastningen stått för kan i sin tur kanske hälften tillskrivas förbättrade sädessorter, bättre sädesslag och dubbla årsskördar, medan den andra hälften kan återföras till bättre kontroll av vattnet och ökad användning av gödsel.⁵³ Vid slutet av denna långa utveckling var trots Ch'ingregimens sista katastrofala år produktiviteten inom den kinesiska risodlingen långt högre än i andra asiatiska länder som Indien och Thailand. Ändå var jordbruksutvecklingens hela mönster efter Sungepoken praktiskt taget fritt från viktigare tekniska förbättringar.⁵⁴ Spannmålsproduktionen ökade åter och åter genom en alltmer utbredd odling, intensivare utnyttjande av arbetskraften, mer varierad odling och allt större bruk av konstbevattning och gödningsämnen. I övrigt förblev den agrara tekniken i stort sett stillastående.

Också egendomsförhållandena tycks ha förändrats rätt lite efter Sungepoken, även om forskningen beträffande dem ännu är fragmentarisk och osäker. En aktuell uppskattning går ut på att de jordlösa böndernas del av jordinnehavet allmänt sett tycks ha varit praktiskt taget oförändrad mellan 1000- och 1900-talet.⁵⁵ Ch'ingstaten efterlämnade på landsbygden ett mönster som faktiskt var en åskådlig sammanfattning av en lång utveckling inom den kinesiska jordbrukshistorien. På 1920- och 1930-talen var kanske 50 procent av de kinesiska bönderna ägare till den jord

⁵⁰ Ibid, s 485 f.

⁵¹ Perkins, *Agricultural Development in China*, s 14 f och 32.

⁵² Ibid, s 33 och 37

⁵³ Ibid, s 38-51 och 60-73.

⁵⁴ Ibid, s 50 ff och 77. Ett sällsynt undantag tycks ha varit införandet av väderkvarnen, som först omvittnas under 1600-talets början.

⁵⁵ Ibid, s 98-102

som de bebodde, 30 procent var arrendatorer och de resterande 20 procenten var bådadera.⁵⁶ Ockret var så utbrett att en nominell ägare ofta var ”föga mer än arrendator åt en penningutlånare”.⁵⁷ Tre fjärdedelar av den jord som under Ch'ingväldet brukades av arrendatorer arrenderades mot fixerade avgifter in natura eller kontant, vilket formellt gjorde det möjligt för produktivetsförbättringar att tillkomma den omedelbare producenten. En fjärdedel reglerades av arrangemang med delad skörd, oftast i Nordkinas fattigare regioner där arrendena betydde minst.⁵⁸ Högst 30-40 procent av jordbrukets produkter hamnade vid Ch'ingtidens slut på marknaden.⁵⁹ Godsens, som var koncentrerade till Jangtseregionen, Sydkina och Manchuriet, täckte huvuddelen av den mest produktiva jorden. Tio procent av lantbefolkningen ägde 53 procent av den odlade jorden, och lågadelns gårdar var i genomsnitt 128 gånger större än böndernas lotter.⁶⁰ Tre fjärdedelar av godsägarna bodde på annat håll. Städerna utgjorde vanligen centra i avskilda, koncentriskt områden för agrar produktion och egendom. I stadsomgivningarna hade köpmän, tjänstemän och adel monopol på jorden som ägnades åt industri- eller trädgårdsgrödor. Utanför dem kom de av adeln dominerade, på handel inriktade odlingarna av ris och vete, och längst ut de fattiga, självförsörjande böndernas lotter i de bergigaste eller mest otillgängliga regionerna. Antalet provinsstäder hade flerfaldigats under Ch'ingstyret, men det kinesiska samhället hade proportionellt sett varit mer urbaniserat under Sungepokan mer än ett halvt årtusende tidigare.⁶¹

Produktivkrafternas tillväxt tycks nämligen i det kejserliga Kina ha antagit en märklig spiralform efter Sungtidens stora socioekonomiska omvälvningar på 900-1200-talen. De upprepade sin utveckling på allt högre nivåer utan att någonsin anta en helt ny gestalt, tills denna återkommande dynamik bröts och övermannades av krafter som stod utanför den traditionella samhällsformationen. Det paradoxala med denna den kinesiska historiens märkliga utveckling under nya tidens början är att de flesta av de rent tekniska förutsättningarna för en kapitalistisk industrialisering uppnåddes långt tidigare i Kina än i Europa. Kina hade under senmedeltiden en allmän och avgjord teknologisk ledning framför Västerlandet, och föregrep med århundraden praktiskt taget alla de nyckeluppfinningar inom den materiella produktionen vilkas sammanstrålning skulle frigöra den ekonomiska dynamiken i renässanstidens Europa. Den kinesiska civilisationens hela utveckling kan faktiskt betraktas som en synnerligen storslagen och grundlig uppvisning av teknikens makt och oförmåga i historien.⁶² De stora, exempellösa genombrotten i Sung-ekonomin — framför allt inom metallurgin — förslösades under de följande epokerna. Den radikala omvandling av tillverkning och samhälle som de utlovade inträffade aldrig. I detta avseende pekar allt på

⁵⁶ R H Tawney, *Land and Labour in China*, London 1937, s 34.

⁵⁷ *Ibid*, s 36.

⁵⁸ Perkins, *Agricultural Development in China*, s 104 ff.

⁵⁹ *Ibid*, s 114 f och 130.

⁶⁰ Ho, *Studies on the Population of China*, s 222.

⁶¹ Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, s 176 ff. Den procentuella andel av befolkningen som bodde i städer med över 100 000 invånare var något mellan 6 och 7,5 på 1100-talet mot 4 år 1900.

⁶² Detta är den egentliga, oförglömliga läxan av Needhams stora och lidelsefulla verk, som till sin räckvidd saknar föregångare i den moderna historievetenskapen. Det bör sägas att Needhams egen flyktiga karaktärisering av det kejserliga kinesiska samhället som en ”feodal byråkrati” uppenbarligen inte motsvarar den vetenskapliga standarden hos hans bok i dess helhet. Sammankopplandet av dessa båda termer gör inte ”feodalismen” mera tillämpbar eller ”byråkratin” mindre truistisk när det gäller att definiera den kinesiska samhällsformationen från och med 200-talet v t. Needham är i själva verket alltför klarsynt för att vara omedveten om detta, och han är aldrig kategorisk i sitt språkbruk. Se exempelvis följande, avslöjande utsaga: ”Det kinesiska samhället var en byråkratism (eller måhända en byråkratisk feodalism), dvs en i Europa okänd samhällstyp.” (*Science and Civilization in China*, II, s 337.) Den sista satsen är naturligtvis den giltiga, och ”dvs” reducerar de föregående bestämningarna till deras egentliga betydelse. I annat sammanhang varnar Needham uttryckligen för att identifiera den kinesiska ”feodalismen” eller ”feodala byråkratismen” med något som dessa ord inbegriper i den europeiska historien (IV:3, s 263) — varigenom han (ofrivilligt?) radikalt ifrågasätter nyttan av ett gemensamt begrepp för att täcka de båda.

Mingperioden som kärnan i det kinesiska problemkomplexet, som vi måste lämna åt framtida historiker att komma åt, ty det var nämligen på denna punkt som det vetenskapliga och tekniska framstegets mekanismer i städerna, trots de inledande, storslagna framgångarna till lands och till sjöss, slutgiltigt började hejdas eller tillbakautvecklas.⁶³ Från och med 1500-talets början, just när de italienska städernas renässans spreds utåt till att omfatta hela Västeuropa, upphörde Kinas städer att förse kejsardömet med grundläggande innovationer och krafter. Det är måhända betecknande att den sista större stadsgrundningen var Yüanregimens anläggning av den nya huvudstaden Peking. Mingdynastin gjorde ett misslyckat försök att omlokalisera landets politiska centrum till den gamla, etablerade staden Nanking, men den kom inte med några egna skapelser. Ekonomiskt sett tycks allting därefter ha utvecklats som om olika faser av väldig expansion inom jordbruket inträffade utan att få något tillsvarande industriellt motstycke och utan att få några tekniska impulser från stadsekonomi, tills jordbruksutvecklingen så småningom nådde de oöverstigliga gränser som överbefolkningen och jordbristen uppställde. Det förefaller uppenbart att det traditionella kinesiska jordbruket i sina egna termer nådde en prestationstopp i början av Ch'ingepoken, när dess produktivitetsnivå låg långt över det samtida europeiska jordbrukets. Därefter kunde det förbättras endast genom tillförsel från industrin i egentlig mening (kemiska gödningsämnen, mekanisk dragkraft).⁶⁴ Det var stadssektorns misslyckande att skapa dessa som var det avgörande hindret för den kinesiska ekonomin i dess helhet. Existensen av en vidsträckt intern marknad, som sträckte sig djupt in i landsbygden, och av mycket stora ansamlingar av köpmannakapital, tycktes erbjuda gynnsamma förutsättningar för framväxten av ett egentligt fabrikkssystem som kombinerade mekanisk utrustning med lönearbete. I själva verket inträffade aldrig någonsin vare sig språnget till maskinell massframställning av konsumtionsvaror eller någon omvandling av stadshantverket till ett industriproletariat. Jordbrukets tillväxt nådde sin mättnadsnivå medan industrins potential inte utnyttjades.

Denna djupa disproportio kan utan tvekan spåras tillbaka till den kinesiska statens och det kinesiska samhällets hela struktur, ty som vi sett specificeras produktions sättet inom varje förkapitalistisk samhällsformation av den politiskt-juridiska apparat för klassvälde som genomtvingar det för det utmärkande utomekonomiska tvånget. Det privata ägandet till jord, det grundläggande produktionsmedlet, utvecklades mycket längre inom den kinesiska än inom den islamska civilisationen, och de bådas olika banor präglades förvisso av denna avgörande skillnad. De kinesiska äganderättsbegreppen låg inte desto mindre efter den europeiska egendomsuppfattningen. Samägande mellan familjer var utbrett inom adeln, medan rätt till förköp och återköp

⁶³ Framsteg på områden som medicin och botanik tycks ha utgjort ett undantag. Se Needham, *Science and Civilization in China*, III (*Mathematics and the Heavens and the Earth*), Cambridge 1959, s 437, 442 och 457, samt IV:2, s 508 och IV:3, s 526.

⁶⁴ Elvin är den som fullständigast har analyserat detta trångmål, *The Pattern of the Chinese Past*, s 306-09. Den stora förtjänsten hos Elvins bok är att den klarar än någon annan undersökning konstaterar de centrala paradoxerna i den kinesiska ekonomin efter Sungepokens blomstring. Hans egen lösning på frågan om kejsardömet bekymmer är emellertid alltför begränsad och ytlig för att övertyga. Termen "den höga jämviktsnivåns problem" (high equilibrium trap) som han använder för att beskriva ekonomins dödläge efter Sungepoken förklarar i själva verket inte detta, utan omformulerar det bara och ger det ett bedrägligt tekniskt sken. Ty denna höga jämviktsnivå uppnåddes enbart inom jordbruket, vilket är det enda som Elvins sammanfattande analys - trots vad den försöker ge intryck av - egentligen diskuterar. "Jämvikten" inom industrin var däremot tämligen låg. Elvins redogörelse väcker alltså frågan varför det inte skedde någon industriell revolution i städerna som kunde ge "vetenskapliga" impulser åt jordbruket. Hans avvisande av sociologiska förklaringar till den kinesiska industrins begränsningar (s 286-98) är alltför nonchalanta för att vara övertygande. De står också i påtaglig kontrast till hans egen berättelse om förhållandet inom textiltillverkningen (s 279-82). *The Pattern of the Chinese Past* lider helt allmänt av bristen på verklig integration eller artikulering av sina ekonomiska och sociala analyser, som rör sig på abstrakta plan. Det slutliga försöket till en "rent" ekonomisk förklaring av den kinesiska stagnationen är uppenbart otillräckligt.

begränsade jordförsäljningen.⁶⁵ Städernas köpmannakapital drabbades av den totala bristen på regler om förstfödsrätt och genom den statliga monopoliseringen av nyckelsektorer inom inrikesproduktionen och exporten.⁶⁶ De arkaiska klanbanden — som saknades i de stora islamska staterna — återspeglade frånvaron av varje egentligt civilrättsligt system. Sedvänjor och släktskap överlevde som mäktiga skydd för traditionen i avsaknad av en kodifierad lag. Statens rättsföreskrifter var väsentligen av bestraffande karaktär, sysslade med det enkla stävjandet av brott och erbjöd ingen positiv juridisk ram för det ekonomiska livets förvaltning.⁶⁷ På liknande sätt misslyckades den kinesiska kulturen med att utveckla naturvetenskapliga teorier som sträckte sig utöver den praktiska uppfinningsförmågan i dess tekniska upptäckter och dess raffinerade, officiellt uppmuntrade astronomi. Dess vetenskaper var mer klassifikatoriska än orsaksinrikade och tolererade de avvikelser som de observerade — ofta riktigare än den samtida västerländska vetenskapen — inom en tänjbar världsbild i stället för att angripa och förklara dem. Detta var orsaken till den karaktäristiska bristen på bestämda paradig, vilkas motbevisning kunde ha lett till teoretiska framsteg.⁶⁸ Dessutom lade den strikta sociala uppdelningen mellan lärda och hantverkare hinder i vägen för det skickesediga möte mellan matematisering och experiment som i Europa gav upphov till den moderna fysikens födelse. Den kinesiska vetenskapen var, för att använda Needhams termer, följaktligen alltid mera vinceisk än galileisk.⁶⁹ Den gick aldrig över gränsen till ”precisionens värld”.

Den interfolierade frånvaro som i det kejsrerliga systemets överbyggnadstraditioner rådde i fråga om juridiska lagar och naturlagar, måste i längden, sakta men ofrånkomligen, tränga in i tillverkningssektorn, in i städerna som aldrig uppnådde någon förvaltningsmässig självständighet. Jangtseköpmännen ackumulerade ofta väldiga handelsrikedomar medan Shensibankirerna under Ch'ingepoken utbredde sina filialer till hela landet. Det karaktäristiska var emellertid att själva produktionsprocessen lämnades orörd av det kinesiska handels- och finanskapitalet. Med få undantag utvecklades inom stadsekonomin inte ens något förlagssystem. Stora uppköpare handlade med kontraktörer som köpte direkt från de producerande hantverkarna och marknadsförde varorna utan att på något styrande sätt ingripa i den egentliga tillverkningen. Barriären mellan produktion och distribution institutionaliserades ofta genom officiellt rollupplade monopol.⁷⁰ Minimalt handelskapital satsades sålunda i förbättringar av själva tillverkningsteknologin; de båda var funktionsmässigt åtskilda. Köpmän och bankirer, som inte under någon period åtnjöt det anseende som handelsmännen i den arabiska världen hade, försökte vanligen att realisera sina rikedomar genom att köpa jord och senare även grader inom examenssystemet. De

⁶⁵ H F Schurmann, ”Traditional Property Concepts in China”, *The Far Eastern Quarterly*, XV, nr 4, (augusti 1956), s 507-16, framhåller med kraft begränsningarna i dessa kinesiska begrepp om privat jordegendom.

⁶⁶ Balasz, *Chinese Civilization and Bureaucracy*, understryker särskilt den hämmande betydelse som de statliga monopolen och det kejsrerliga ägandet av mycket fast egendom i städerna hade, s 44-51.

⁶⁷ Detta har understrukits av de flesta vetenskapsmän. Se till exempel D Bodde och C Morris, *Law in Imperial China*, Cambridge USA 1967, s 4 ff. ”Den officiella rätten opererade alltid vertikalt från staten till individen och inte horisontellt mellan två individer.” Bodde hävdar att den kinesiska kulturen inte under någon epok omfattat föreställningen att den skrivna lagen kunde vara av gudomligt ursprung – vilket exempelvis står i direkt opposition till den islamska rättsskipningen (s 10).

⁶⁸ Se S Nakayamas utmärkta diskussion i ”Science and Technology in China”, *Half the World*, s 143 f. Astronomiska oregelbundenheter som ställde de traditionella beräkningarna på huvudet accepterades med den förbindliga insikten att ”även himlarna kommer stundom på avvägar”.

⁶⁹ Needham har gett åtskilliga värtaliga analyser: *Science and Civilization in China*, II (*History of Scientific Thought*), Cambridge 1956, s 542 f och 583 f samt III, s 150-68; *The Grand Titration*, London 1969, s 36 f, 39 f, 184 ff och 299-330. Needham hävdar att det fanns ett nära samband mellan den sektoriella efterblivenheten i särskilt fysik och köpmannaklassens sociala heteronomi i det kejsrerliga Kina.

⁷⁰ Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, s 278-84.

förvägrades yrkesmässig politisk identitet men inte personlig social rörlighet.⁷¹ Omvänt skulle adeln senare komma att tillägna sig möjligheter till profit inom handelsverksamheten. Följden blev ett hinder för varje utkristallisering, kollektiv solidaritet och organisation inom städernas köpmannaklass, också, när ekonomins privata sektor under Ch'ingepokens avslutande faser kvantitativt sett ökade. Köpmannasammanslutningarna var karaktäristiskt nog av regionalistisk Landsmannschaft-typ och politiskt sett mera splittrande än enande till sin funktion.⁷² Som man kunnat förutse var också den kinesiska köpmannaklassens roll i den republikanska revolution som vid 1900-talets början slutligen störtade kejsardömet försiktig och ambivalent.⁷³

Den kejsrerliga statsapparaten som på detta sätt hämmade städerna präglades dessutom av adeln. Den kinesiska godsägarklassen hade alltid en dubbel ekonomisk bas: sina gods och sina ämbeten. Den kejsrerliga byråkratins sammanlagda storlek var alltid mycket liten i förhållande till landets befolkning, 10-15 000 funktionärer under Mingperioden och färre än 25 000 under Ch'ingepoken.⁷⁴ Dess effektivitet berodde på de informella banden mellan de till provinserna utsända ämbetsmännen och de lokala jordägare som samarbetade med dem i fullgörandet av offentliga funktioner (transporter, bevattning, utbildning, religion med mera) och upprätthållandet av den inre ordningen (försvarsenheter och så vidare), av vilka de uppbar inbringande "tjänste"-inkomster.⁷⁵ De stora adelsfamiljerna inkluderade vanligen vissa medlemmar som genomgått examina, fått chinshih-rang och därmed tillträde till den statliga byråkratin, och andra i små provinsstäder och landsbygdsdistrikt som saknade sådana rekommendationer. De graderade upprätthöll vanligen positioner inom den centrala eller lokala förvaltningen medan deras släktingar såg efter jorden. Men det rikaste och mäktigaste skiktet inom godsägarklassen bestod av dem som hade befattningar i eller förbindelser till staten, vars offentliga förmåner (i form av avlöningar, korruption och tjänsteavgifter) under Ch'ingepoken normalt översteg deras privata inkomster av jordbruket med kanske 50 procent.⁷⁶ Medan den kinesiska adeln i dess helhet sålunda hade sin kontroll över de grundläggande produktionsmedlen, förverkligad i ett modifierat privat jordäggande, att tacka för sin sociala och politiska makt, avgränsades dess växlande elit — på 1800-talet kanske något mer än en procent av befolkningen — av gradväsendet som gav officiellt tillträde till den största rikedom och den högsta myndigheten inom själva förvaltnings-systemet.⁷⁷ Jordbruksinvesteringarna avleddes också genom den absorberande roll som den kejsrerliga staten hade inom den härskande klassen. De plötsliga, stora framstegen i det kinesiska jordbrukets produktivitet kom vanligtvis underifrån, under faser av lättat statligt politiskt och skattetryck mot bönderna i början av en dynastisk cykel. Den åtföljande befolkningsökningen uppväckte därefter vanligen på landsbygden en ny social oro, som för adeln blev allt farligare eftersom befolkningen växte fram till den slutliga händelse som Taipingupprorets "himmelska

⁷¹ Ping-Ti Ho, *The Ladder of Success in Imperial China: Aspects of Social Mobility, 1368-1911*, New York 1962, s 46-52. Angående den sociala rörligheten i allmänhet i Ming-Ching-Kina, se s 54-72. Märk även Balasz, *Chinese Civilization and Bureaucracy*, s 51 f.

⁷² Ping-Ti Ho, "Salient Aspects of China's Heritage", i dens., och Tang Tang Tsou (red), *China in Crisis*, I, Chicago 1968, s 34 f.

⁷³ Se M-C Bergéres' långa och belysande uppsats, "The Role of the Bourgeoisie", i M Wright (red), *China in Revolution: The First Phase, 1900-1913*, New Haven 1968, 2 229-95.

⁷⁴ Gernet, *Le monde chinois*, s 343 f; Chang-Li Chang, *The Income of the Chinese Gentry*, Seattle 1962, s 38 och 42. Ch'ingbyråkratin hade dessutom en grupp om cirka 4 000 manchuämbetsmän.

⁷⁵ Chang, *The Income of the Chinese Gentry*, s 43-47.

⁷⁶ *Ibid*, s 197. Ämbetsinnehavarna hade dessutom i vanliga fall även inkomster från handelsverksamhet, och Chang uppskattar att de sammanlagt uppgick till hälften av dem från jordegendomen.

⁷⁷ *Ibid*, s 139, där Chang uppskattar att ämbetsinnehavarna och deras familjer före Taipingupproret utgjorde 1,3 procent av befolkningen. Changs undersökning inskränker godtyckligt definitionen av "lågadel" (gentry) till enbart detta skikt, men man behöver inte gå med på denna inskränkning för att dra nytta av hans resultat.

kungadöme” utgjorde. Samtidigt tenderade den kejsarliga statens politiska myndighetsanspråk att om möjligt intensifieras efter Sungepokan.⁷⁸ Konfucianismen blev undan för undan alltmer repressiv och kejsarens makt allt större fram till Ch'ingdynastins fall.

De kinesiska och islamska civilisationerna med deras olika naturgivna miljöer, som under nya tidens början tillsammans täckte större delen av den asiatiska landmassan, utgjorde sålunda två klart skiljaktiga stats- och samhällsmorfologier.⁷⁹ De stod i kontrast till varandra på praktiskt taget varje område. De militära slavgarder som så ofta utgjorde krönet i islamska politiska system var antitesen till den civila, lärda adel som dominerade den kinesiska kejsarstaten. Makten bar i ena fallet en pretoriansk och i det andra en mandarinsk förklädnad. Religionen genomsyrade de muslimska samhällssystemens hela ideologiska universum, medan släktrationerna var nedtonade eller reglerade. I Kina behärskades den officiella kulturen av en världslig moralordning och filosofi, medan klanorganisationen förblev inlagrad i medborgarnas liv. Köpmännens sociala prestige i de arabiska världena hade aldrig någon motsvarighet iden ära som tilldelades handelsmännen i Mittens rike. Omfattningen av deras sjöhandel överträffade när den stod som högst vida allt det som deras kinesiska motsvarigheter någonsin uppnådde. De städer från vilka de opererade var inte mindre olika varandra. Kinas klassiska städer bildade byråkratiska, segmenterade nät medan de islamska städerna var snåriga, slumpartade labrynter. Kinas ledande ställning inom det intensiva jordbruket, som använde sig av världens mest utvecklade bevattningsanläggningar, kombinerades med privat jordegendom, medan den islamska världen normalt hade furstligt monopol över jorden, som brukades planlöst eller extensivt och utan att några bevattningssystem av större betydelse infördes. Ingenta av de båda stora zonerna kunde uppvisa några egalitära bygemenskaper, men i övrigt stod jordbrukets allmänt stagnerade produktivitet i Mellersta östern och Nordafrika i skarp kontrast till de mycket stora framsteg som jordbruket kunde inregistrera i Kina. Olikheter i klimat och jordmån var naturligtvis inte utan betydelse för dessa resultat. De båda regionernas befolkning svarade på ett naturligt sätt mot utvecklingen av produktivkrafterna inom varje förkapitalistisk ekonomis dominerande näringsgren: stabilitet hos islam, mångdubbling i Kina. Även tekniken och vetenskapen gick olika vägar: den kinesiska kulturen alstrade långt fler tekniska innovationer än det medeltida Europa, medan den islamska historien omvänt var påfallande ofruktbar i jämförelse med det senare.⁸⁰ Sist men kanske inte minst, hängde den islamska världen samman med Västerlandet, blev tidigt offer för dess expansion och slutligen för

⁷⁸ Ho, ”Salient Aspects of China's Heritage”, s 22 ff.

⁷⁹ Montesquieu och hans tid brukade i sina försök att förstå den icke-europeiska världen överdriva de strikt geografiska bestämningarna av samhällsstrukturen. Vårt århundrades marxister har ofta på ett överdrivet sätt sökt väga upp detta upplysningstidens arv genom att helt och hållet bortse från naturmiljöns relativa betydelse i historien. Man har ofta överlämnat till moderna historiker som Braudel att åter göra en bättre avvägning. Faktum är att ingen sant materialistisk historia i tysthet kan sätta de geografiska förhållandena inom parentes och betrakta dem som liggande utanför produktionssätten. Marx själv betonade naturmiljön som en irreducibel, första konstituerande faktor bakom varje ekonomi: ”*Produktionens ursprungliga betingelser ... kan ursprungligen inte själva vara producerade* — vara resultat av produktion.” *Om förkapitalistiska produktionssätt*, s 51.

⁸⁰ De kinesiska, islamska och europeiska civilisationernas relativa tekniska utveckling kommer till uttryck i det traditionella talesätt om vilket på 1300-talet det kastilianska sändebudet till Timur Lenk rapporterar från Samarkand: ”Cathays hantverkare har rykte om sig att vara långt skickligare än någon annan nations, och man brukar säga att endast de har två ögon, att frankerna kanske har ett och att muslimerna är blinda.” Se Needham, *Science and Civilization in China*, IV:2, s 602. Needham förutsätter själv en större omfattning av direkt överföring av uppfinningar från Kina till Europa än vad som vanligen kan bevisas med hjälp av de historiska vittnesbörden. Den praktiskt taget fullständiga brist på social kunskap som de båda civilisationerna hade om varandra under antiken och medeltiden — den ömsesidiga bristen på riktig, skriftlig information fram till en mycket sen tidpunkt — är svår att förena med antagandet av en omfattande teknisk kommunikation mellan de båda, hur informell och omöjlig att belägga i dokument som denna än kan ha varit. Att Kina undervisade Europa i teknik är inte något som med nödvändighet följer av att Kina var överlägset Europa. Det är det senare som är avgörande och oomtvistligt.

dess inringning, medan det kinesiska väldet låg i sin avskildhet därbortom, utom räckhåll för Europa. Under lång tid förmedlade man troligen mer till Västerlandet än man mottog därifrån, medan den ”mellanliggande” islamska civilisationen konfronterades med den västerländska feodalismen och dess oemotståndlige efterföljare i andra änden av Eurasien.

Dessa grundläggande kontraster utgör naturligtvis inte ens någon början till en jämförelse mellan de faktiska produktionssätt, vilkas komplicerade sammansättning och följd karaktäriserade samhällsformationerna i dessa väldiga utomeuropeiska regioner. De sammanfattar endast några av de viktigaste tecknen på skillnad mellan de islamska och kinesiska civilisationerna (tillyxade termer som själva behöver differentieras och återöversättas inför en vetenskaplig analys), tecken som motsäger varje försök att assimilera dem som enkla exempel på ett gemensamt ”asiatiskt” produktionssätt. Låt detta senare begrepp få den begravning det förtjänar. Det är helt uppenbart att en omfattande fortsatt ekonomisk forskning krävs innan man kan dra några verkligt vetenskapliga slutsatser av den ickeuropeiska utvecklingens olika vägar under de århundraden som var samtida med Västerlandets medeltid och första nyare tid. I de flesta fall har man hittills endast skrapat på ytan av väldiga områden och tidsperioder i förhållande till den grundlighet och intensitet som den europeiska historien blivit underkastad av vetenskapsmännen.⁸¹ En läxa är dock alldeles klar i fråga om tillvägagångssättet, nämligen att den asiatiska utvecklingen inte på något sätt kan återföras till en enhetlig restkategori, som blivit över sedan den europeiska utvecklingens rättesnöre upprättats. Varje seriös teoretisk utforskning av det historiska fältet utanför det feodala Europa måste upphäva den traditionella och allmänna motsatsställningen till detta och i stället utveckla en konkret och riktig typlära över samhällsformationer och statssystem på dessa regioners egna villkor, under hänsynstagande till de väldiga skillnaderna i struktur och utveckling. Det är bara i vår egen okunnighets mörker som alla främmande katter blir grå.

⁸¹ Twitchett jämför det nuvarande läget i undersökningarna av T'ang- och Sungtidens Kina med den nivå som den engelska medeltidsforskningen hade nått med Seebohm och den unge Vinogradoff. Se *Land Tenure and the Social Order* ..., s 32.